

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

АНДРИЋЕВА БИБЛИОТЕКА

Књига 6

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
проф. др Душко Певуља

Рецензенти
проф. др Владан Бартула
др Душко Бабић

Зоран Милутиновић

О НЕДОСТАТКУ
ВОЉЕ И ЗНАЊА
Ненад Величковић
и бошњачки национализам

Андрићев институт
Андрићград – Вишеград, 2025

САДРЖАЈ

О НЕДОСТАТКУ ВОЉЕ И ЗНАЊА НЕНАД ВЕЛИЧКОВИЋ И БОШЊАЧКИ НАЦИОНАЛИЗАМ	7
APPENDIX 1	81
APPENDIX 2	99
ЛИТЕРАТУРА	107
БЕЛЕШКА О ПИСЦУ	113
ИМЕНСКИ РЕГИСТАР	115

О НЕДОСТАТКУ ВОЉЕ И ЗНАЊА

Ненад Величковић

и бошњачки национализам

*Зар контрарадикалност у науци не
треба барем објаснити, ако их се већ
у недостатаку воље и знања не може
ријешити?*

Ненад Величковић, Караказанцилук, стр. 142

Књига Ненада Величковића *Караказанцилук. Српски национализам у академској књижевној критици о дјелима писаца из Босне и Херцеговине* је једна гневна књига. Аутора љути постмодерни релативизам, коришћење бодова у вредновању научног рада, институт анонимних рецензија у научним часописима, и рецензије уопште, Сајам књига, тржиште, Задужбина Иве Андрића, Александар Јерков и Игор Перишић, студенти који не читају поезију, национализам у књижевности и књижевној критици, али изгледа да га највише љутим ја и моја књига *Фантом у библиотеци*, која је о његовом чланку „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“. (Величковић, 2020) С друге стране, Величковић се читатељки представља као антифашиста, антинационалиста и заговорник хуманистичких вредности. Отуд је мало необично да свог полемичког опонента без икакве резерве дехуманизује, проглашавајући га за животињу: Милутиновић се „диже на задње ноге“ (190), читамо у *Кара-*

казанцилуку.¹ Штета је да Величковић није у стању да контролише свој гнев и свој језик. Упркос томе, одговорићу му као да сам човек, а не животиња. У првом делу ове расправе размотрићу прво поглавље Величковићеве књиге, у којем он тумачи властити роман *Коначари* и роман *Той је био врео* Владимира Кецмановића, јер се у њему најбоље очитују Величковићева схватања фикције и књижевне критике. У другом, много краћем делу, указаћу на неке недоследности у његовом схватању националног и националистичког у књижевности. У трећем делу ове расправе одговорићу на његову критику *Фаншома у дидлиоиџеци*, а у четвртном ћу извести закључке. У свом гневу Величковић изриче разне примедбе на мој рачун, од којих многе не би требало да се појављују у усредсређеној расправи, неке се односе на раније полемике поводом *Бишке за њрошлосџи*, а има врло много оних које су просто нетачне, на сасвим елементарном, чињеничном нивоу. Будући да ми је стало да се суштинска ствар о којој дебатујемо изложи прегледно и јасно, одговоре на ове примедбе сместићу у Appendix 1. Своју критику Кецмановићевог романа Величковић је представио као наратолошку анализу, али она је по много чему проблематична. Пошто претпостављам да ће критика Величковићевог разумевања наратологије привући само мањи број читалаца, издвојићу је у Appendix 2.

1.

Поглавље „Срби, рат и Сарајево“ Величковићеве књиге *Караказанцилук* заслужује посебну пажњу, јер у

1 Ако није другачије наглашено, бројеви у заградама односе се на Величковићеву књигу *Караказанцилук*.

њему аутор сасвим експлицитно образлаже своје схватање књижевности, фикције и књижевне критике. Већ на самом почетку, Величковић тврди да је фикција „савршено средство идеолошког ангажмана, јер је слободна да реконструише реалност сходно својим потребама и захтјевима, док је истовремено ослобођена обавезе да тој реалности полаже рачуне.“ (21) Да би успео у „извртањ(у) стварних биографија и догађаја“ (22), аутор фикције служи се инстанцом наратора или приповедача: „Зато је приповједач, као замјена (*покриће, алиби*) за аутора, тачка ослонаца фикције. Оспори ли се или посумња у аутентичност приповједача тако што се у њему пронађе скривени аутор, фикција се *суновраћује* у реалност, губи имунитет и престаје бити ауторов непробојни заклон у пољу идеолошке борбе.“ (22) Аутор се „мора *претворити* у особу којој препушта приповједање, потпуно нестати у њој“ (22), јер „успјешна трансформација фикцију преводи у нефикцију“ (23), каже Величковић.

Ова теорија приповедања не може се озбиљно схватити. То је пре Величковићева *експлицитна поетика* него промишљена теорија приповедања. Писац Величковић тако види фикцију: као средство идеолошког ангажмана и непробојни заклон у пољу политичке борбе, средство које реалности мора да полаже рачуне, где аутор себи измисли алиби у облику приповедача, а ако се тај алиби раскринка, фикција се *суновраћује* у нефикцију.

Након овог уводног постављања поетичких координата, Величковић се посвећује анализи властитог романа *Коначари* (1995). У тој анализи наступа Ненад Величковић као (1) аутор романа *Коначари*, (2) као критичар и тумач романа *Коначари*, и (3) као сведок времена приказаног у роману, као „припадник Армије БиХ од 23.7. 1992. до 6.3.1996.“ Ово последње Величко-

вић је сам истакао у био-библиографији на крају књиге *Караказанцилук* (241), па се то мора сматрати њеним саставним делом. Будући да је Ненаду Величковићу стало до овог податка, и да замера Бранку Летићу, критичару *Коначара*, што „не чита Величковићеву биографију“ (33), ја ћу пазити да ту Летићеву грешку не поновим, и имаћу у виду овај податак.

Веома је тешко рећи шта Величковић аутор, критичар и сведок заправо тврди о роману *Коначари*, јер је његово тумачење овог романа противречно и нејасно. Он, с једне стране, тврди да је за наратора *Коначара* изабрао лик Маје из идеолошких разлога (24). Маја као наратор романа Ненаду Величковићу обезбеђује алиби, и он више није одговоран за оно што наратор види, описује и коментарише (25). Величковићева властита идеолошка перспектива – он је назива „југословенском“, али није јасно због чега – у *Коначарима* је заступљена ликом Давора, каже Величковић. Давор, опет, не припада ни једној „идеолошки мобилисаној групи“ (25), иако заступа једну идеолошку перспективу, а Величковић то сматра „неким видом етичког ангажмана“, иако тај ангажман није најотворенији и најхрабрији (25). Треба претпоставити да ово говори Величковић аутор: он нам објашњава шта је намеравао да уради концепирајући свој роман.

То нису тако видели критичари *Коначара*. Величковић прилаже две рецензије, из којих се види како су две бошњачке рецензенткиње реаговале на представљање ликова Бошњака у овом роману: Ферида Дураковић тврдила је да су у *Коначарима* сви Бошњаци изједначени са онима који чине злочине, а Нермина Курспахић да је роман ангажован, да је тај ангажман националистички, и да се Величковић ставио у службу мржње према Бошњацима. Обе рецензенткиње, наставља аутор Величковић, „доводе текст у везу с аутором и

фикцију виде као средство ауторовог идеолошког ангажмана“ (29), јер се аутор скрива иза lika Маје, која роман приповеда (Курсахић) или иза lika Давора (Дураковић). Аутор Величковић протестује: то је „прокрустовска критика“, која аутору произвољно приписује ставове lika или приповедача (30). Обе „рецензије овјеравају Волшово стајалиште“ (29) – и ту Величковићева властита позиција постаје сасвим нејасна: до овог тренутка изгледало је да се он са Волшом слаже, да и сам мисли како је категорија наратора непотребна, да је наратор само алиби за аутора, да је баш због тога Волшов чланак опширно цитирао као теоријску подршку, али сад одједном тврди да је то становиште произвољна и прокрустовска критика.

Уопште није јасно зашто аутор Величковић негодује против ових рецензија, јер обе рецензенткиње заступају исти поглед на фикцију који је он сам претходно образложио, и роман тумаче баш као и његов аутор: фикција је средство идеолошког ангажмана; наратор је замена (*йокриће, алиби*) за аутора; одлучио је да лик Маје буде наратор из идеолошких разлога, да би себи као аутору обезбедио алиби; ауторов идеолошки ангажман у роману заступа лик Давора. Шта су рецензенткиње погрешно схватиле? Једина разлика између њиховог тумачења *Коначара* и ауторовог објашњења властитих интенција је у томе што оне мисле да је значење романа националистичко, а аутор тврди да је југословенско: Ферида Дураковић погрешно закључује да се особине или акције *неких* ликова Бошњака у роману аутоматски преноси на *све* Бошњаке у стварности, а Нермина Курсахић, не објашњавајући зашто, да се Величковић ставио у службу мржње према Бошњацима.

Србин Бранко Летић, с друге стране, у роману је видео негативно приказивање Срба: свим Србима нараторка Маја приписује мржњу према припадни-

цима других народа и вера. Како аутор може бити одговоран за исказе лика који је и наратор, протестује Величковић (33). Ако је аутор приповедање препустио наратору и тако себи прибавио алиби, онда он за исказе наратора више не сноси никакву одговорност. Бранко Летић није у праву кад изједначава наратора и аутора, каже Величковић.

Да све постане још конфузније, одједном Величковић аутор уступа место Величковићу критичару, који почиње да проверава тај алиби. Нараторка Маја демонстрира знање које тако замишљен лик нипошто не може имати, каже Величковић критичар. Она нема ни искустава, ни знања, ни увида из којих би могла да обликује шест ставова које овај критичар уредно наводи, па критичар немилосрдно закључује како је Величковић аутор пропустио прилику да се претвори у наратора, да је тај наратор неаутентичан јер се у њему може видети скривени аутор, и тако аутор губи алиби – а његова фикција се *суновраћује* у реалност, у нефикцију и идеолошку борбу. Читалац мора да се запита „шта та фикција у његовом животу ради?“ (35), и Величковић аутор и Величковић критичар сложено одговарају: „залаже се за антифашизам, хуманост и солидарност“ (35). Тај одговор није заснован на претходном тумачењу романа: читалац *Караказанцилука* требало би да га прихвати јер тако кажу Величковић аутор и Величковић критичар.

Ту није крај конфузији, напротив: тек сад Величковићева аргументација достиже степен потпуне вртоглавице. Две бошњачке рецензенткиње и Бранко Летић ту Величковићеву идеолошку позицију сигурно схватају, али „кад једном аутора фикције поистовијете с Ненадом Величковићем, они даље настављају да се баве њиме, свдећи га на њима доступне информације из његове биографије“ па сами стварају „критичку

или научну фикцију“ (35). Они су у Маји „наслутили *сшармалої ҃роїовједача*“ (35), неаутентичног, у којег се аутор није потпуно претворио, па је аутор тако изгубио алиби и иза приповедача се указао скривени аутор, Ненад Величковић. Они аутора романа *Коначари* поистовећују са Ненадом Величковићем, који је, иначе, на насловној страници овог романа наведен као његов аутор, и баве се њиме.

Нема начина да се ово разуме. У читањима двеју рецензенткиња и Бранка Летића догодило се тачно оно што сам Величковић каже да се нужно догађа, и што, следећи теоријски оквир постављен Волшовим чланком, барем онако како га је Величковић разумео, разјева наратолошке магле: иза наратора стоји аутор, који може да покуша да стави маску наратора и тако себи прибави алиби, али то је узалудно. Сви се слажу: две рецензенткиње, Бранко Летић, Величковић критичар и Величковић аутор. Против чега онда Ненад Величковић, аутор *Караказанцилука*, уопште протестује? „Откриће да је приповједач аутор не говори још увијек ништа о аутору“ (36), тврди Величковић, а његови критичари не баве се „дјелом у цјелини“ (36). Они су само незадовољни „начином на који *Коначари* приказују рат у Сарајеву: као националистичко насиље над правима и слободама човјека“ (35).

Величковићево демаскирање Маје као неуспеле трансформације емпиријског аутора сасвим је непотребно, јер не производи резултат који му он приписује: њиме се фикција *Коначара* не *суновраћује* у реалност. Маја је матуранткиња која води дневник или пише роман, и сасвим је могуће да у оних шест исказа које је Величковић критичар побројао она само понавља оно што је од старијих људи око себе чула. Чак и да није тако, шта све о људима у свом свету зна и каже Прустов Марсел, и шта све о Адријану Левер-

кину зна и каже Серенус Цајтблом, али се због тога *У тирајању за изјубљеним временом* и *Доктор Фаускус* не суновраћују у стварност, него остају то што јесу: књижевна фикција. Роман није судски процес у којем се испитује веродостојност сведока, па њихови искази класификују као сведочења из прве руке, гласине или лажи. Наратор може све, може да приповеда и из гроба, и питање „откуд он то зна“ никад се не поставља, него се размишља о функцији и значењу тога што наратор каже у целини дела. У овом тренутку није јасно због чега је то демаскирање Величковић сматрао важним – биће мало јасније кад пређемо на Величковићеву анализу романа *Тој је био врео* – али извесно је да они који то хвале као пример „непринудне и јавне самокритике редак не само у домаћој, него и у светској књижевности“, о књижевности знају мало, а за наратологију нису ни чули. Ако овде има ичега ретког, то је самоувереност Величковића критичара. На крају овог поглавља *Караказанцилука* Величковић критичар себе тријумфално проглашава компетентним критичарем, а роман Величковића аутора идеолошки и естетички супериорним. Ни једно ни друго није тачно.

Величковић своју анализу романа *Тој је био врео* започиње тврђењем да „дјечак *није* приповједач“, него „фокализатор“ (37). Међутим, дечак који приповеда овај Кецмановићев роман испуњава све услове из стандардне, најшире и непроблематичне дефиниције наратора: „унутар-текстуална (текстуално кодирана) говорна позиција највишег реда из које потиче наративни дискурс о којем је реч, и са које се стварају референце на ентитете, чинове и догађаје о којима је тај дискурс“; то је „индивидуални агент који служи као одговор на Женетово питање *qui parle?* Наратор, који је стриктно текстуална категорија, треба да буде јасно разликован од аутора, који је, наравно, стварна особа“.

(Марголин, 2009, 646) Величковић ће касније у овом поглављу (48–53) дечака и сам називати приповедачем (наратором), али на почетку своје анализе инсистира да дечак није наратор, него *фокализатор*.

Величковић одмах открива своје карте, и разлог због којег му је стало да дечак у овом роману не буде наратор, него фокализатор. Критичари који су хвалили овај роман „су вјерујући *дјечаку* прихватили као објективну и истиниту његову слику ратног Сарајева и такву укључили у ванкњижевну полемику о улози и одговорности Срба у том рату. Истовремено, опоненти“, они који су роман критиковали, „су управо преко чињенице да је дјечак фокализатор дошли до скривеног аутора и тај његов поступак повезали с идеолошком тезом романа“. (37) Улог је велики: наратологија разоткрива српски национализам Владимира Кеџмановића, скривеног у роману иза дечака фокализатора. „Та прича није [се] у стварности тако догодила“ (41), кажу углас сва тројица: Величковић писац, критичар и сведок догађаја. То је „политички некоректна књига“. (41)

Величковић себе проглашава *модел читаоцем*, као да модел читалац није својство текста, него емпиријски читалац (више о томе у Appendix 2): „Ко је ближи Ековом моделу читаоца“, пита Величковић, „ја, који сам цијели рат провео у Сарајеву или неки Мандаринац, који никад није чуо за тај град?“ (44)² Тако после Величковића аутора и Величковића критичара на сцену ступа Величковић сведок, „припадник Армије БиХ од 23.7. 1992. до 6.3.1996“, који *На Дрини ћурију* не само што

2 „Мандаринац“ је претходно објашњен као читалац из друге културе, који о догађајима описаним у роману не зна ништа, и требало би да стоји за некомпетентног читаоца, јер „роман говори о конкретном догађају и да се мора читати у односу према том догађају, тј. да није слободан од одговорности за начин на који се према (историјским) чињеницама односи“. (41)

је чит'о, него је и ход'о по њој. Величковић онда набраја та знања која га квалификују за компетентног читаоца, који роман мора да разуме боље од неког ко није цели рат провео у Сарајеву: по опису који се у роману може читати, радња романа могла се одвијати само у сарајевским насељима Мариндвор, Пофалићи или Храсно, али у тим насељима мртви се нису сахрањивали у парковима, а није било ни нужника у њима, како се у роману приказује. За време рата у Сарајеву није било пива у гајбама, како читамо у роману, него само у конзервама и канистрима. Није било ни конзерви с пасуљем, него се пасуљ продавао на меру. Војници Армије БиХ нису имали маскирне униформе, него само оне шивене од различитог материјала. Један борац Армије БиХ у роману има хеклер и носи реденик око врата – а шта ће му тај реденик, кад се хеклер пуни муницијом у оквиру? „Укратко“, наставља сведок Величковић, „ја који сам проживио оно што измишљени приповедач описује, видим да он не познаје довољно ствари о којима пише. Могу поставити питање, не сумњајући да иза тога стоји намера аутора, шта је томе циљ.“ (45) Заиста, шта? Нешто сигурно има. Мени је најсумњивији онај пасуљ.

Али Величковић одмах одбацује претпоставку коју је сам створио: „прихватим да за разумијевање романа моје ратно искуство није важно“ (45-46), па се читалац пита зашто је онда читаву једну страницу посветио набрајању тих неважних ствари.

Много је озбиљније, међутим, то што Кеџмановић није том Мандаринцу, читаоцу који не зна ни за Сарајево, ни за рат, објаснио ко ратује, „зашто и ко бомбардује цивиле, одакле граната у дневном боравку“. (46) Не би му било јасно ни зашто дечака чува комшиница, а не бака и дека, а ни ко је Слободан Милошевић. Тај Мандаринац могао би само да закључи „да је тај грозни град заслужио гранате које злостављани дечак на њега

испаљује. Такав би закључак одговарао Ековом чита-тељу прве разине.“ (46) Ово је сасвим неубудљив закључак: нема разлога да претпоставимо како би читалац који не познаје историјски контекст догађаја описаних у роману на основу информација да на цивиле падају гранате, да дечака чува комшиница, и да се помиње слика неког Слободана Милошевића, закључио да је тај град грозан и да заслужује гранате. Нема ни разлога да тог неупућеног читаоца замишљамо као моралног идиота. Али овде се мора поставити питање зашто је тај Мандаринац уопште уведен у ово разматрање. Књиге саме траже и налазе своју публику. Можда се у читанкама деци све мора објаснити, али у књижевности за одрасле не мора. Треба замислити како би изгледала *Гробница за Бориса Давидовича* да је Данило Киш којим случајем следио Величковићеву поетику и уписао све историјске и културне информације неопходне за разумевање историјског контекста створеног стаљинизмом. На сву срећу није, а ако тог Мандаринца до тренутка кад је у руке узео Кишову књигу никад није заинтересовала историја двадесетог века, мале су шансе да ће наставити да чита *Гробницу*, са или без објашњења. Он ће је, највероватније, оставити, и узети у руке *Дневник Брицији Цонс*. Не верујем да би Киш због губитка таквог читаоца био много разочаран.

У овом коментару огласио се не Величковић критичар, него Величковић писац. У његовим *Коначарима* све је лепо објашњено Мандаринцима: „Рат се води између Срба, Хрвата и Муслимана“. (Величковић, 1998, 8) „Или, на пример, Косово. То је једна ливада у Србији на којој су у рату са Турцима прије шесто година изгинули сви Срби.“ (Исто, 29) „У овој згради је некада била школа за кадије (судије који суде по исламским вјерским прописима).“ (Исто, 85) „За своје европске читаоце дајем три битна податка о згради званој Вијећница:

1. Из ње је изашао престолонаследник Фердинанд журећи на састанак са Гаврилом Принципом. 2. У њој је била смјештена највећа и најопремљенија библиотека и граду и републици. 3. Изграђена је била у псеудомаурском стилу, то јест у мјешавини аустријске и арапске архитектуре...“ (Исто, 102) „Сомун је омиљено пециво муслиманских вјерника за вријеме њиховог поста који се зове Рамазан.“ (Исто, 134) „Махала, мањи дио града. Већи од улице, а мањи од мјесне заједнице.“ (Исто, 151) „Табут је жута чамова даска на којој се носи и сахрањује мртавац умотан у бијело платно“. (Исто, 180) Читајући *Коначаре* први пут, ја сам ово схватао као ауторову иронију на Мајин рачун: она тек што је изашла из стадијума читанки, па наставља праксу коју је у њима видела; девојчица која пише своју прву књигу сања о интернационалној слави и европским читаоцима. После овог Величковићевог поетичког упутства, излази да је то *он* настављао праксу из читанки и сањао о интернационалној слави своје прве књиге, па преводиоцима и читаоцима олакшавао посао (сомун је... кадија је... табут је...). Можда је, у том случају, књигу одмах требало писати на енглеском?

Зашто је уопште важно хоће ли *Тој* је *дио врео* разумети неки Мандаринац који о историјском контексту не зна ништа, ако је из романа јасно да Мандаринци нису Кеџмановићева циљна публика? Није важно, слаже се и Величковић, јер „вјероватно нико од читалаца овог романа на оригиналном језику није књигу читао као Мандаринац“. (46). Понавља се исти поступак као са оним пасуљем и гајбама пива: Величковић прво критикује Кеџмановићев роман, а онда нам одмах саопшти да је та критика ирелевантна. Зар те ирелевантне критичке опаске није требало избрисати у ревизији рукописа, уместо да се њима читаоци *Караканцилука* само непотребно гњавае?

Не, јер на њима Величковић, иако их је одбацио као ирелевантне, гради свој статус „модел *чишћашеља друје разине*“. (46) Заборавите „модел читатеља“, то је резултат Величковићеве забуне, и ово схватите као „компетентни читалац“. Компетентног читаоца одликује „упућеност у контекст“. (46) Оно што је било прво уведено, па одбачено као неважно (гајбе пива, пасуљ на меру, објашњење ко и зашто ратује), сад се поново враћа као опрема компетентног читаоца, па се на то још додаје способност да се препозна „стереотипно (и вулгарно) језичко портретирање *Муслимана* умекшаним африкатама“ (47), као што је, на пример, „ћујеш ш’а те питам“.³ На то још и компетенција да се схвати зашто се у роману каже „у наш квартал“ уместо „у Храсно“ – што, да забуна буде још већа, није резултат читаоцеве упућености у контекст, него његове способности да разликује нарацију и фокализацију. (47)

И после тога следи *главни* Величковићев аргумент: „Фикција о опсади Сарајева је слободна изврнути реалност наопачке о чему год пожели. *Безочно лапашки*, рекао би преупућени читалац, Сарајлија који је преживио опсаду.“ (48) Кеџмановићев роман *Безочно лаже*, каже Величковић критичар. Свакако не о пасуљу, пиву, маскирним униформама и реденицима за хеклер, јер већ смо чули да то није важно, него о нечем другом, важнијем.⁴ „Приповједач се у роману *Тој је био врео*

3 То исто стереотипно и вулгарно језичко портретисање Муслимана користи и Величковић писац у *Коначарима*, где госпођа Флинстон објашњава шта се десило „кад су је четници *ишћерали* без игде ичега“. (Величковић, 1998, 69, курзив додат)

4 У објашњењу тог безочног лагања Величковић се враћа на наратолошку анализу, али на прилично хаотичан начин. Тај наратолошки аспект сасвим је ирелевантан за доказивање Кеџмановићевог лагања, и може се слободно игнорисати. Величковићев аргумент је и без тога јасан, а наратологија у њему

представља као невина жртва“ (48), каже Величковић. „Камуфлиран је у дјечака“. (Исто) Много би времена требало да се расправи збрка коју Величковић производи покушајем да проговори језиком наратологије на овом месту. Смисао његове анализе своди се на следеће: приповедач је по самој својој природи у трећем лицу, али приповедач овог романа тамо није хтео да остане, него се камуфлирао у дечака, тако камуфлиран описује догађаје, а ти описи изгледају реалистички и непристрасно. Пошто приповеда у првом лицу, увлачи читаоца у збивања, изоставља топониме и одстрањује чињенице – пиво, пасуљ, хеклер, итд. – и обраћа се читаочевим емоцијама. Емотивни ангажман читаоца је ирационални ангажман. Али дечак мора мислити, опажати и разумевати у складу са својим узрастом, а аутор његова сведочења мора да организује у нарацију. Зато аутор уводи приповедача – до малочас је изгледало да је дечак приповедач, али Величковић овде проналази *joш једног приповедача*, поред оног камуфлираног у дечака – о коме не знамо ништа поуздано, осим да се појављује на почетку и крају романа, а препознаје се по сивим ногавицама. То је ауторов сигнал „да дјечака прати неки дух који зна и види све што дјечак зна и види“. (49) Иако се појављују само у по једној реченици на почетку и крају, те сиве ногавице „оптерећују дјечака“, па он „губи увјерљивост и аутентичност свједока“. (50) Дечак као објектив камере „није објективан“, (50) јер види и чује оно што не може видети и чути. На пример, „приповједач“ (51) – сад је дечак поново постао приповедач – чује разговор Кенана и Тице у другој соби. Или, зна шта се о Сузани и Салкану прича у подруму, иако није у подруму да ту причу чује. Николу није видео месе-

има само улогу прибављања утиска да се критичар придржава „највиших научних стандарда“ у очима оних који за наратологију нису ни чули.

цима, „али зна да плави раднички комбинезон није скинуо од почетка рата“. (51) „Иако је мрак у стану, он из једне собе види у другу и зна ко је од петорице нападача скочио на леђа Ахми, иако сви имају исте униформе“. (51) Ово последње односи се на сцену насиља у Николином стану, у којој Ахмо коље дечака Милана, а Никола му скаче на леђа: та сцена се „настоји представити као истинита, јер је описана као виђена објективним оком дјетета“, каже Величковић, „али она је успорени измонтирани снимак, у којем злостављаног дјечака режисер користи као (*нијему*) камеру“. (51) То је тренутак у којем „искусни читалац“ почиње да сумња у целу ту конструкцију: ништа нисмо сазнали о успоменама дечака од пре рата, нема ни сећања из школе, „не сазнајемо ни које су му омиљене сликовнице биле“ – какав је то роман који приповеда дечак-наратор, а да не сазнамо баш ништа о његовим омиљеним сликовницама? – „али зато одмах и лако на слици коју носе брањеници он препознаје Слободана Милошевића“. (52)

Величковићев закључак гласи: „избором догађаја управља свијест фокусирана на контрасте који ће Србе у двогодишњој опсади Сарајева представити као жртве, а *Муслимане* као кукавице, калкуланте и криминалце. При томе ће *Муслимане* представити карикатурално.“ (52) Војници Армије БиХ су „крезуби, насилни, глупи, корумпирани, неспособни, ментално поремећени“; „*Муслимани* су злочинци“. (Исто) Злочин који над Србима у Сарајеву почине *Муслимани* описује се у детаље, да би потресао читаоца и мотивисао одлуку дечака да испаљује гранате на Сарајево. То што дечак не може да види, а ипак саопштава, види аутор, каже Величковић:

Ауторова стратегија користи се проповједачем који из перспективе злостављаног дјетета мотивише гранатирање

Сарајева, тако што настоји увјерити читаоца да је гранатирање адекватна (а можда и праведна?) одмазда за злостављање. Читалац би то требало лако да прихвати, пошто се освједочио очима дјечака – непристрасног и нијеомг сведока – да градом влада безакоње у којем Муслимани тероризирају Србе. Будући да се аутор обраћа читаоцу упућеном у политички контекст, оваква порука сугерише да је Сарајево у рату деведесетих заслужило да буде гранатирано. Такво виђење је политичко и идеолошко. Њега заступа српски национализам, заинтересован да преиспише своју улогу у злочинима почињеним у Сарајеву. Зато му је потребан инсајдер, дијете, политички неоприједељено, да објективно посвједочи о ликвидацијама сарајевских Срба и о отимању њихових станова. Нећемо сазнати ништа о посљедицама хиљада испаљених граната са српских положаја, али ћемо чути да је босанска армија сама бомбардовала град; [...] Тема романа није траума дјечака који остаје без родитеља и старатеља, него траума колектива којем дјечак припада [...] с циљем да *дјечије* (а заправо теледириговано) *свједочење* представи Сарајево као морално пропао град, који у неком библијском смислу заслужује казну. Тако у овој фикцији не само да се психолошки мотивише гранатирање него се истовремено и етички оправдава. Стратегија романа *Тој је био врео* може се описати као редукција сложене историјске ситуације на просту епску матрицу. [...] аутор романа *Тој је био врео* користи фикцију као аргумент у идеолошкој и политичкој расправи о једном конкретном историјском догађају. (53–55)

Овај цитат скраћује три странице из Величковићеве књиге, али верно представља њихов смисао, у шта се свако може сам уверити. До краја овог поглавља Величковић нас само још обавештава да је „залагање за аутономију умјетности јатак њене идеолошке злоупотребе“. (55)

Испоставља се да је Величковић свој роман *Коначари* принео на жртву само да би убедио чита-

оца како је његова „нараторолошка“ анализа објективна и непристрасна – јер, ево, и свој роман критикује – те да је политичка анализа романа *Тој је био врео* резултат примењивања „највиших научних стандарда“. Та „нараторолошка“ анализа је чиста бесмислица: састављање читанки је сигурно много кориснији посао од било чега што сам ја у животу радио, али знање и искуство стечени на том послу не могу се лако и брзо пренети у друге области бављења књижевношћу. За Величковићеве закључке које сам навео никаква нараторолошка анализа није ни била потребна: овако књижевност тумаче бошњачки критичари Иве Андрића, на шта ћу се још вратити, а без икаквих „нараторолошких“ анализа. Све до чега је Величковићева нараторологија довела јесте закључак да је за Кеџмановићев роман *Тој је био врео* одговоран његов аутор, као што је сам Величковић одговоран за *Коначаре*, те да овај први оправдава граматирање, а да је овај други антифашиста, Југословен, хуман и солидаран. Све је то могло и без онолике збрке са модел читаоцем и фокализатором.

Али стварајући збрку од полу-схваћене нараторологије, Величковић је пропустио да Кеџмановићев роман прочита на најједноставнији начин, као „читалац прве разине“. Годинама сам читао *Тој је био врео* са студентима, Британцима, Американцима, Ирцима, Немцима и Швајцарцима. Сви су били врло далеко од Величковићевог „модел читаоца“, који своје компетенције заснива на чињеници да је рат провео у Сарајеву, јер нису били војници Армије БиХ, којима је најважнија ствар у роману репрезентација припадника Армије. Знали су језик довољно да би роман читали у оригиналу, знали су и о рату довољно да разумеју шта се у роману дешава, али нико од тих младих људи није имао потребу да подржава ни једну страну у рату. Они су, без и једног изузетка, *Тој је био врео* увек разуме-

вали као роман који показује да је рат отац сваког зла. Одмах су истицали неутралност романа и чињеницу да је најпозитивнији лик у њему комшиница Муневера, који Србима помаже колико може, а не тражи за себе ништа, чак ни захвалност, и не само што их храни, него преко својих веза Николу спасава од смрти на „копању ровова“. Као важну увек су истицали реченицу коју изговара Никола: „Мене, којем су у оном рату њени побили породицу, од глади спасава жена којој су породицу побили моји“. (Кецмановић, 2008, 159) Примећивали су и да Муслимани Амер и Лутва – који би требало да буду ти Величковићеви „крезуби, насилни, глупи, корумпирани, неспособни, ментално поремећени“ – дечаку дају кутије с храном. Видели су и да дечака чува и брани комшиница Тица, Муслиманка, и да из његовог пакета хране ни сама не узима, него све оставља за дечака и Кенана. Сви су се увек слагали да је *Тој је био врео* роман о томе како настаје мржња, и да то роман показује двапут: први пут кад Тица, која је до Кенанове погибије била дечакова заштитница и хранитељка, од тог тренутка у дечаку види само припадника народа чији су припадници убили њеног сина; и други пут, кад дечак изађе из града и тражи да на град пуца. То је исти преображај. Моји студенти нису приметили „сиве ногавице“, али ако је Величковић у праву, ако је Кецмановић тиме заиста у роман уписао фигуру аутора, не може се превидети да је аутор уз дечака од момента кад овај *јосијаје жрџива*, кад му граната убије родитеље, до тренутак пре него што ће дечак *јресџаиши да буде жрџива* и постати злочинац: у том часу та фигура аутора, ако је то заиста фигура аутора, напушта дечака и *више није уз њеја*. Припадници Армије БиХ у роману користе рат за шверцовање, криминал, богаћење и задовољавање својих страсти, али исто то се каже и за борце српске армије: „Само пљачкају, шверцују и

силују, матер им јебем разбојничку!“, каже Зока. (Исто, 216) Они заплене камион хуманитарне помоћи и траже да им се плати откуп, иначе ће га продати противничкој страни. (Исто, 215) „Јер рат изобличи људе“, каже Зока (исто, 214): онако како је изобличио Тицу после Кенанове погибије, како је изобличио и припаднике Армије БиХ и Војске Републике Српске, и како ће на крају изобличити и дечака-наратора. Али није изобличио Муневеру и Николу.

Дечак-наратор се не „представља као невина жртва“, како то Величковић види, него јесте невина жртва, све док не затражи да и сам пуца по граду. Он може да види и чује и оно што се не може видети и чути – то се у наратологији зове *паралелса*, овде оправдана разликом између *доживљајној ја* (дечак у Сарајеву) и *приповедној ја* (које више није дечак, и приповеда о догађајима из прошлости, о којима у тренутку приповедања може имати сазнања која нису само непосредна перцепција). Није тачно ни да Кецмановићев роман не каже ништа о последицама гранатирања: роман почиње тако што дечакови родитељи гину у гранатирању, а нешто касније гине и Кенан. Бесмислено је тврђење да је због незакоња и насиља над Србима, Сарајево заслужило гранатирање, и да се помињањем тог насиља гранатирање оправдава: они који то тврде, као Величковић овде, показују да верују како се једним злочином може оправдати други. То је неодржива етичка позиција, а нема у Кецмановићевом роману ни најмањег наговештаја да и он у то верује. Да роман *Тој је био врео* представља трауму колектива, а не причу о дечаку, сасвим је произвољан закључак за који Величковић није навео ни један доказ из самог романа: тако би се исто за сваки роман у којем можемо да идентификујемо припадника неког колектива могло рећи да је о трауми колектива, али то је произвољно и не води никуда.

Величковићево тврђење да роман настоји представити као објективну и истиниту слику ратног Сарајева која је, у ствари, лажна, и да се „та прича није у стварности тако догодила“ и да роман „безочно лаже“, указује на још једно погрешно уверење. Ова прича о дечаку, Тици, Муневери, Николи, у стварности се није догодила ни тако, ни било како другачије: није се догодила уопште. Роман је фикција, а не историјско представљање стварности, као што се ни прича о Сарајлијама који су склониште нашли у музеју у Величковићевом роману *Коначари* „у стварности није тако догодила“. Фикција се не „суновраћује у стварност“ кад посумњате у аутентичност приповедача: њу можете ви покушати да суновратите у стварност, али тиме само показујете да вам појам фикције није сасвим јасан, и да вам недостаје основна књижевна компетенција коју има и испод-просечни читалац, а да компетентног читаоца и не помињемо. Фикција је не-референтна приповест, јер сама ствара свет на који реферише. Референтне приповести, ако што су биографија, аутобиографија, документарни извештаји, новински чланци и историографија, просућују се са становишта истинитости и неистинитости. Романи и приче се не самеравају са догађајима из стварности. Ове прве се верификују, ове друге не. Догађаји из ових првих имају претходно временско постојање, догађаји из ових других стварају се у процесу њиховог представљања, па се нема шта с чиме упоређивати са становишта истине и лажи. Фикција не упућује искључиво на стварност изван текста, и њена упућивања не морају бити тачна. То не значи да фикција *не може* упућивати на стварност, и то исто тако прецизно и истинито као и историографија или биографија, него само да она то *не мора* чинити, и да се то од ње *не сме* захтевати.

Да ли је роман „слободан од одговорности за начин на који се према (историјским) чињеницама односи“? Да ли је фикција „ослобођена одговорности да тој реалности полаже рачуне“? Замислимо да се у роману *Тој је био врео* појављује Алија Изетбеговић, који управо завршава састанак са амбасадором Сједињених Држава Вореном Цимерманом. Цимерман га охрабрује да повуче потпис са Лисабонског споразума, који предвиђа стварање суверене и независне Босне и Херцеговине, али регионализоване или федерализоване тако да сва три народа у њој могу заштитити своје интересе. Изетбеговић се премишља, и на крају закључује: „не, због унитарне Босне и Херцеговине нећу жртвовати мир, јер је рат отац сваког зла и у њему би живот могло изгубити сто хиљада људи, много више бити расељено, а земља уништена и осиромашена“, па амбасадору саопштава – „не, нећу повући потпис, доста ми је што ће моја земља бити независна и суверена, не мора бити и унитарна“. Кад бисмо тако нешто видели у Кеџмановићевом роману, могли бисмо рећи да је роман контра-фактуалан и да спада у фикцију која се бави стварањем *мојућих светљова*, јер знамо да се у историјској стварности то није тако догодило: у стварности је Изетбеговић одлучио да жртвује мир због унитарне Босне и Херцеговине. Таква фикција не само што је замислива, него је и врло честа, а ни она не мора да „реалности полаже рачуне“ и слободна је од „одговорности за начин на који се према (историјским) чињеницама односи“.

Али, да ли *Тој је био врео* заиста спада у ту врсту фиктивних приповести? Шта је тачно „безочно лагање“ у овом роману? Свакако не гранатирање, оскудица, глад, смрт, бежање у подруме, јер све то видимо и у Величковићевом роману *Коначари*, који, треба претпоставити, није безочно лагање, него истинито сведочење.

Оно по чему се ове две приче о рату у Сарајеву разликују јесте, по Величковићевом мишљењу, као што смо већ видели у дужем цитату малочас наведеном, Кеџмановићево представљање Срба као жртава, а Муслимана као кукавица, калкуланата и криминалаца, карикатурално представљање Муслимана, и представљање ликвидација сарајевских Срба и отимања њихових стана.

Ни у *Коначарима* бранитељи нису представљени као лепи и племенити витезови: они „бране град да би га могли мирније пљачкати“ (Величковић, 1998, 54); један се Давору уноси у лице, па Давор види: „Закрвављене очи, ријетка брада, и исто тако смеђи и ријетки зуби“ (исто, 96); за другог се каже „да је прво савладао два метра висине па тек онда свих пет падежа свог језика“ (исто, 119). Они јесу мало приглупи и необразовани, јесте да пљачкају где шта стигну, али су у основи безазлени: Јунуз и његови никакво велико зло не чине. Они који се не виде, међутим, нису баш сасвим безазлени: у следећем дијалогу отац и Давор – овај други, сазнали смо већ, заступа Величковићеву идеолошку позицију – размењују следеће информације:

Срби руше, пале, пљачкају, силују. Они говоре да бране своју земљу, а отимају туђу. Штите свој народ, а прогоне остале.

Све то раде појединци. А таквих појединаца има и међу Муслиманима. Силује и пљачка и руши и пали свако. Ко гдје може и коме гдје одговара! (Исто, 103)

Такође, у *Коначарима* сазнајемо и да „мушкарци бивају одвожени на принудни рад. Принудни рад састоји се, најчешће, од копања ровова. Ровови се копају на првим линијама, према Србима.“ (Исто, 95) Дакле, сличне представе у роману *Той је био вreo* Величковић

не може сматрати безочним лагањем, јер их видимо и у *Коначарима*. Остала је само једна ствар: представљање Срба у двогодишњој опсади Сарајева као жртава, и представљање ликвидација сарајевских Срба и отимања њихових станова. У Кеџмановићевом роману то је представљено у једној епизоди за коју Величковић каже да је „најтежи злочин“ који баш због тога треба „описати у детаље“. (53) У томе је велика разлика између репрезентације рата у Сарајеву између ова два романа. У Величковићевом роману тога нема. Једино би то могло бити безочно лагање, на које указује сведок догађаја Ненад Величковић, борац Армије БиХ. Он је у Сарајеву био током целог рата и то није видео: то је лаж коју протура „српски национализам, заинтересован да преиспише своју улогу у злочинима почињеним у Сарајеву“. Срби у Сарајеву нису били жртве, нису били ликвидирани, и нису им се отимали станови. Величковић је сведок догађаја и јамчи нам да је то тако било.

Али Кеџмановић није сведок догађаја, није рат провео у Сарајеву, није се борио у Војсци Републике Српске. Откуд он то зна? Он о томе, као и о пасуљу и гајбама пива, не може ништа знати, и зато измишља и лаже. Он наступа са позиција српског национализма који преисписује историју рата, и Србе у Сарајеву неоправдано представља као жртве, тврди Величковић.

Кеџмановић то може знати на исти онај начин на који Величковић зна да су у Пионирској улици у Вишеграду спаљени људи 1992. године (202), иако није био у Вишеграду, него у Сарајеву. Још током трајања рата, о злочинима Армије БиХ над Србима у Сарајеву писала је сарајевска штампа: *Дани* су објавили чланак „Срби у Сарајеву“ већ јануара 1993. Срби који су излазили из сарајевског обруча говорили су за београдске медије, па су читаоци *Наше борбе* и *Времена* читали о томе. Људи који су правили ове новине деведесетих нису мислили

да морају да лажу за једне, кад већ нису хтели да лажу за друге. Сарајлија Кеџмановић могао је о томе чути и од својих сарајевских рођака и пријатеља. Ја сам о томе слушао, током једног дугог и мучног поподнева, од мајке мог животног пријатеља кад је успела да изађе из Сарајева и дође у Београд. Она је целог живота поносно носила своје српско и мужевљево бошњачко презиме, и оба су стајала на вратима њиховог стана. Причала ми је о гранатама и снајперима, о глади и смрзавању, али и о бранитељима који ослобађају српске станове од Срба у њима. Пар недеља касније, чуо сам њену исповест на *Пешчанику* – али без овог дела о бранитељима. Кад сам је питао како је до тога дошло, одговорила је: рекла сам јој све што и теби, али она је одлучила да пусти само ово прво. То је *Пешчаник*.⁵ У неколико судских поступака –

5 Да то није случајан превид, него уређивачка политика, имао сам прилике да се уверим и касније. Године 2009. *Пешчаник* је донео чланак који је за сарајевско *Ослобођење* 1999. године написао Александар Хемон, након што је одслушао предавање које сам на Универзитету Висконсин-Медисон одржао током НАТО бомбардовања. Своје мишљење Хемон је у тој прилици прећутао, али је за сарајевску публику написао коментар у којем образлаже зашто је српска опозиција „морална катастрофа“, при чему сам пример српског опозиционара био ја, будући да сам претходне године био отпуштен с Универзитета у Београду у чистки омогућеној новим Законом о универзитету. Али том чланку недостајао је последњи пасус из оригиналне верзије у *Ослобођењу*: „НАТО бомбардовање је грешка, зато што НАТО то чини из очаја и прекасно, што значи да ће превелики број невиних људи – Косовара и Срба – изгинут и настрадати како би се НАТО и Запад извадили из срамне ситуације мирног посматрања још једног геноцида. Никад од господина Милутиновића не бих очекивао да навија за оне који му бомбардују родни град (мада знам велики број бивших Сарајлија који су то чинили), али ми се чини да га то не би требало спријечити да препозна геноцид (или злочин против човечности), као што ми се чини да Шварц и Лејн нису ништа друго него бивши хашишари чији се приступ геноциду заснива на дувању

и пред босанским судовима, и пред Трибуналом у Хагу – појављивали су се сведоци који су о томе говорили. Последњег дана 2024. године Тужилаштво БиХ подигло је оптужницу против генерала Армије БиХ Фикрета Превљака – више од тридесет година након почињених злочина – због организовања затварања и злостављања цивила српске националности на подручју сарајевске општине Илића од 1992. до 1995. године. У логорима које је генерал организовао Срби цивили били су пребијани на смрт, а жене и девојчице силоване и потом убијане. (*Оптужница против Фикрета Превљака*) Величковићев професор Радован Вучковић описао је у књизи *Збогом Сарајево* (2012) како су бранитељи убили његовог сестрића, ненаоружаног цивила: дошли, покупили, одвели и убили. Мирко Пејановић, ко-оптиран у ратно Председништво БиХ, пише о томе у једном поглављу књиге *Кроз босанске очи: ђолићичке усјомене босанској Србина* (Пејановић, 2004). Данас постоји детаљан извештај о свему томе (*Академски извештај*), са обиљем докумената и сведочења – укључујући

травуљине и припадајућем отупљењу свих чула, укључујући и моралних.“ (Хемон, 2009) Шварц и Лејн били су аутори који су се јавно супротстављали НАТО бомбардовању Србије, као и другим агресијама Сједињених Држава, а да геноцида на Косову није било, Шварц, Лејн и ја знали смо 1999. године, а данас то знају сви. Моје предавање објављено је у часопису *Serbian Studies* (Милутиновић, 1999), па ми није било тешко да покажем како Хемон слободно измишља шта сам заправо рекао – Величковић би овде вероватно рекао „безочно лаже“ – а *Пејчанику* сам се обратио питањем зашто је изостављен последњи пасус, и кад је прерано, кад прекасно, а кад таман на време да се касетном бомбом побије петнаест жена које су изашле да купе храну на нишкој пијаци у суботње јутро. (Милутиновић, 2009) *Пејчаник* је онда објавио интегралну верзију Хемоновог чланка, а и мени и њему се извинио што је пасус из којег се лепо види позиција аутора изостављен – *прешком модерајтора*.

и она пред Трибуналом у Хагу – као и оних у извештајима службеника Уједињених нација и Human Rights Watch, па га није лако одбацити као „српски извор“, што је претходно учинио један од мојих полемичких опонената са сличним извештајем. Такво одбацивање само по себи је доказ шовинизма: оно подразумева да српски извори не могу бити поуздани нити објективни, а да су бошњачки такви по дефиницији. Порицање тих злочина већ је постало и тема академског истраживања: Никола Мол показује колико се то порицање учврстило у бошњачкој јавности, упркос чињеници да су подаци, имена, датуми, сведочења, извештаји – свима већ дуго доступни. (Мол, 2015)

То порицање – „та прича није [се] у стварности догодила“ – конститутивни је елемент бошњачког национализма, којем је темељ мит о добрим Бошњанима, народу који никад ником никакво зло није нанео, а вековима трпи „непрекидни геноцид“ од стране својих суседа, са очигледном намером да се претвори у темељ бошњачког националног идентитета. Сафвет-бег Башагић је на преласку из деветнаестог у двадесети век покушавао да заснује бошњачки идентитет на миту о јуначком народу који херојски брани западне границе исламске царевине, али га је историја убрзо спречила у тој намери нестанком те царевине. После Другог светског рата социјалистичка Југославија је заснивала бошњачки идентитет на пажљиво пробраним елементима из наше заједничке историје, одстрањујући све што се није могло уклопити у парадигму социјалистичког југословенства, али су многи, с Мухамедом Филиповићем на челу, примећивали да такав рационалистички приступ не може да надахњује приврженост нацији онако како то чини *миџи* – којег, међутим, није било. Трећа верзија заснивања бошњачког идентитета, која

настаје од 1990. године, укореењена је у исламу, с једне, и на *миш*у о вековном страдалништву невинне жртве, с друге стране – и тако је исправљен недостатак на који је Филиповић указивао – па није нимало необично да је баш Исламска заједница БиХ била главни промотор мита о десет или једанаест геноцида над Бошњацима. То, истовремено, објашњава и зашто се никаква бошњачка критика бошњачког национализма и шовинизма до данас није развила, онако како постоји српска критика српског, и хрватска критика хрватског национализма и шовинизма. Та критика морала би да почне од последица бошњачког национализма и шовинизма – од којих је једна управо ово за шта нас Величковић уверава да се у стварности није догодило – но то би онда значило не само критику бошњачког национализма, него аутоматски и ове пројектоване верзије бошњачког идентитета, јер се он конструише као идентитет невинне жртве.⁶ На то, међутим, нико није спреман. Управо због тога повремени ретки бошњачки позиви да се и Бошњаци „суоче са прошлошћу“ остају без икаквог одјека, а они који се на тако нешто осмеле или нестају у присилном ћутању и забраву, или морају да напусте Босну и Херцеговину.

Величковић то, вероватно ненамерно, илуструје својим избором критика романа *Тој је био врео*: он хвали као проницљиву и успешну критику Кеџмановићевог романа из пера једног критичара који се никад није ни представљао као *књижевни*, него увек као *идеолошки* критичар, у којој се каже да је *Тој*

6 Колико ће то бити успешно, показаше се у будућности. Еквивалент том тврђењу у српском контексту – да су Срби „небески народ“, који је раних деведесетих година изрекао један Јеврејин – није усвојен као елемент српског националног идентитета и данас се више не појављује у јавном простору.

је био врео „проблематична идеолошка творевина која релативизује општеприхваћену позицију жртве што, без сваке историјске сумње, припада грађанима Сарајева који су истрпели зверско бомбардовање“. (39) И ови Срби, побијени током рата не гранатама и снајперима, него ватреним оружјем, ножевима и секирама од стране бранитеља Сарајева, били су грађани Сарајева. Зашто њихова „позиција жртве“ није „општеприхваћена“? Зашто би помињање њиховог страдања било „релативизација“ страдања Бошњака у Сарајеву? Како то њихово страдање умањује страдање Бошњака? Зато што је бошњачки идентитет – идентитет жртве, а српски идентитет – идентитет злочинца. Исто то редовно чујемо из Сарајева: Бошњаци су жртве, а жртве не могу бити злочинци, и обратно, Срби су злочинци, па онда не могу ни бити жртве. О томе сам писао у последњем поглављу *Фантома у дигиталици*, и ко то хоће да прочита сигурно може и да разуме: „сви судови ове врсте могу да буду засновани на групним идентитетима: да се и кривица и страдалништво стичу припадношћу групи, и да особа која је починила тежак злочин може да полаже право на статус жртве захваљујући томе што припада ‘групи жртви’. И *vice versa*: да права жртва ратног злочина постаје починилац припадношћу ‘групи починилаца’“. (Милутиновић, 2022, 116) Да се то не сме „релативизовати“ јесте позиција бошњачког национализма: то мора да остане *ајсолућна* истина. Због тога је Кецмановићев роман, по схватању и Ненада Величковића и овог идеолошког критичара, роман *српског национализма*: он „релативизује општеприхваћену позицију жртве“, *ајсолућне* жртве, показујући да је и међу жртвама било починилаца злочина.

То није, како Величковић тврди, „редукција сложене историјски ситуације на епску матрицу“ – него

управо супротно до тога. У епској матрици зло и добро оштро су подељени, а *Тој је дио врео* показује да су Бошњаци народ као и сваки други, а не апсолутно невинне жртве које непрестано страдају већ хиљаду година, како их представља Русмир Махмутџегајић. Ако је Кеџмановићев роман ишта учинио за наше колективно разумевање те „сложене историјске ситуације“, онда је то сасвим сигурно управо показивање колико је та историјска ситуација била *сложена*. Епска матрица, подела на несумњиво добро и несумњиво зло, заступљена је у оној идеолошкој критики која не трпи „релативизацију“, и у Величковићевом ставу поједностављивања: оно што припадник Армије БиХ није видео, или је од 1996. до данас пропустио да научи, то се у стварности није догодило. Приказивање сложености свакако није једина интенција Кеџмановићевог романа. Овај роман моћи ће да се чита и за сто година, и од стране Мандаринаца, јер је центар његовог наративног интереса не „у идеолошкој и политичкој расправи о једном конкретном историјском догађају“ (55), како то Величковић види, него у нечему што ту расправу далеко надилази: како настаје мржња која порађа насиље. Нисам сигуран да се то може рећи и за *Коначаре*.

Величковић критичар не чита роман *Тој је дио врео* у доброј вери и коректно: у томе га спречава Величковић сведок догађаја, припадник Армије БиХ. Он потпуно беспотребно ствара конфузију с појмовима из наратологије, да би изрекао своју главну осуду – није тако било, Кеџмановић *дезочно лаже* представљајући догађаје у рату, и то лагање је идеолошко оружје српског национализма – а та осуда је, парадоксално, идентична оној коју су *Коначари* добили од бошњачких рецензенткиња: Фериди Дураковић се није допало како су представљени ликови Бошњаци, и сматрала је

да су у Величковићевом роману сви Бошњаци изједначени са Бошњацима који чине злочине, а Нермина Курспахић мислила је да је роман ангажован и то у служби мржње према Бошњацима. Величковићу се у Кеџмановићевом роману *Тој је био врео* не допада како су представљени ликови Бошњаци, каже да роман „безочно лаже“ да су и Бошњаци чинили злочине, и тврди да је Кеџмановићев роман ангажован у служби српског национализма. При томе, Величковић користи аргументе које у критици романа и прича Иве Андрића користе бошњачки националистички критичари: тамо где они, на свој простодушни начин, тврде да Андрић своје мисли „ставља у уста“, или „меће у уста“, својим ликовима, Величковић анагажује своје полу-схваћено, контрадикторно разумевање наратологије да би објаснио како се аутор маскира у наратора. Тамо где ови први негодују што Андрић помиње паљење свећа на Али-пашином турбету у Травнику, јер то није био обичај све до двадесетог века, Величковић негодује што се помињу конзерве пасуља и пиво у флашама у Сарајеву за време рата. Тамо где ови први кажу да је својим романима Андрић правдао геноцид над Бошњацима, Величковић тврди да Кеџмановић својим романом правда гранатирање Сарајева у последњем рату. Тамо где ови први тврде да је Андрић лагао о Османлијама, Величковић тврди да Кеџмановић безочно лаже о припадницима Армије БиХ. Андрић се, кажу ови први, ставио у службу српског национализма, а Величковић исто то каже за Владимира Кеџмановића. Тамо где ови први показују да им није јасан појам фикције, и да књижевност разумеју као документарно представљање стварности, па употређују Андрићеву прозу са својим схватањем босанске и османске историје, Величковић тврди да Кеџмановић користи фикцију да би се ослободио обавезе

да реалности полаже рачуне, али да компетентни критичар може указати на ауторов блеф и суновратити његову фикцију у стварност.⁷

Ни овог пута, на жалост, није могло без Хитлера: бошњачки националистички критичари нацификују Иву Андрића, а ни Величковић није одолео привлачности ове стратегије. Кад немате ништа убедљивије, представите се као антифашиста који види боље од других, и препознаје Хитлера и фашизам тамо где други, наивнији од вас, не виде ништа сумњиво. Фикција је опасна, тврди Величковић позивајући се на Умберта Ека, јер фикција може да продре у живот. (43) Фикција под насловом *Протоколи Сионских мудраца* дошла је у руке Адолфу Хитлеру, а резултат сви знамо. Не може књижевна теорија, надовезује се Величковић, „стајати по страни или изнад стварности“, него у сусрету са стварношћу „мора рачунати на здрав и будан разум“. (44) Здравим разумом против књижевне теорије, супериорним „идеолошким читањем“ против „есетистичких“ читања, која порађају само некомпетентне чита-

7 Али онда, на другом месту у истој књизи, Величковић тврди: „Истина у фикцији је смисао који аутор даје свом тексту. То Зденко Лешић у својој књизи *Језик и књижевно дјело* поводом *Травничке хронике* формулише овако: да функција Андрићевих реченица није у томе да ‘пренесу стварну информацију о једној историјској чињеници, већ да креирају један свијет, који, ако и није сасвим имагинаран, ипак је свијет имагинације.’“ (199) Није овај аргумент Величковићу недоступан, али упркос њему он суновраћа фикцију у реалност, тражи да фикција не буде слободна „од одговорности за начин на који се према (историјским) чињеницама односи“ (41), и тврди да Кеџмановић безочно лаже. Како му кад треба, и у истој књизи, Величковић тврди две сасвим различите ствари. Разлог за то је чињеница да Величковић критичар нема никакав доследно изграђен поглед на фикцију, а као ни Русмир Махмутћехајић не успева да запамти све различите позиције које наизменично заузима, па је неизбежно да западне у овакве контрадикције.

оце (55), а пре свега антифашизмом против фашиста – то је тачка у којој се сусрећу Ненад Величковић писац *Коначара*, критичар романа *Тој је био врео*, и „припадник Армије БиХ од 23.7. 1992. до 6.3.1996.“ Хајде сад побијајте то, ако смете. Супротставите се овом антифашисти, и одмах тиме признајте властити фашизам.

Није никакво чудо да Величковић развија заставу антифашизма позивајући се на Умберта Ека. Овај је аутор чланка о пра-фашизму, или *вечном фашизму*, објављеног 22. јуна 1995. године у *The New York Review of Books*. Закључак тог чланка јесте да је вечни фашизам „још увек око нас, понекад у цивилном оделу. Било би нам много лакше кад би се појавио неко ко каже ‘хоћу опет да отворим Аушвиц, хоћу да црнокошуљаши опет парадирају италијанским трговима’. Није живот тако једноставан. Пра-фашизам се може вратити под најневинијим маскама. Наша дужност је да га разоткријемо и упремо прстом у сваку од његових нових инстанци – свакога дана и у сваком делу света“. (Еко, 1995) Све може бити фашизам, а нарочито оно што изгледа као његова најневинија цивилна супротност. Нарочито треба бити опрезан према фашизму који на себе ставља маску књижевне теорије.

Историчари и политиколози који се фашизмом баве овим упутством нису били импресионирани. Њихов поглед на Еков позив на свакодневну антифашистичку акцију сажео је Кевин Пасмор:

Колико год позивао на акцију, Еков апел не помаже да се разуме фашизам у савременом друштву. Ако се фашизам може обући у цивилну одећу, како ћемо рећи који је од милијарду покрета око нас фашистички? Треба ли да трагамо за онима који највише подсећају на нашу идеју фашизма, или за онима који подсећају најмање? Еко крши основно правило академског истраживања (и, штавише, сваке

плодне размене између људи). Да би била употребљива, пропозиција мора да буде таква да ју је могуће фалсификовати – требало би да је могуће замислити доказе који би, у теорији, порекли то тврђење. Нема тих доказа који би противречили Ековом тврђењу да је неки покрет фашистички. Ако би неко рекао да та и таква суштинска карактеристика недостаје покрету о којем говоримо, одговор би увек био 'а, па то је зато што су у цивилизу!'. (Пасмор, 2014, 92)

Ту и такву акцију, која фашизам види чак и у ономе што изгледа као чиста супротност фашизму, треба звати *банални антифашизам*: распрострањен, обичан, не-ефективан и досадан. Он не открива фашизам, а камоли да се против њега ефикасно бори, јер за њега све може бити фашизам: банални антифашизам служи томе да самог себе легитимишете тиме што ћете свог опонента прогласити за фашисту, и тиме себе изузети из сваке критике. Прогласите се за антифашисту, а за своје опоненте реците да су добро маскирани фашисти, и више ни око чега не морате да се трудите. Банални антифашизам је последње уточиште трећеразредних а честохлепних писаца, опседнутих наградама и признањима, и идеолошких критичара-незналица, који верују да су њихова здраворазумска, противречна, не-теоријска, идеолошка читања супериорна „естетичким“ читањима.

Али фикција може да продре у живот на много различитих начина. На пример, онако како се Алфонсу Кихану од много читања витешких романа сасушио мозак, па се прозвао дон Кихоте од Манче. Због фикције дон Кихоте иде светом и у свакоме види непријатеља који заслужује добре батине, и још горе од тога, јер хоће да буде племенити витез који свету враћа етички поредак. Резултат је, међутим, следећи: сви виде да му је на глави берберски чанак, а само он мисли да је то чаробна Мамбринова кацига.

2.

Само једно поглавље књиге *Караказанџилук* бави се у наслову најављеном темом: поглавље „Лажнесење“, о роману Војислава Лубарде *Вазнесење*. Жири који је овом роману доделио НИН-ову награду у образложењу је навео да Лубарда „истражује националне и верске страсти и насиља у ‘мрачном босанском караказану’ и ‘горовитој и вучарној земљи Босни’“ (58), и то повређује Величковићева патриотска осећања. Величковић је у праву у критици Лубардиног романа: то је слаб роман, који тематизује насиље, националне и верске страсти у историји Босне и Херцеговине, а појавио се у време кад су се националне и верске страсти поново распламсале, па се не може поштедети одговорности за њихово додатно подстицање. Лубардин роман је *дао њас* националној и верској мржњи која је и без њега већ постојала у овој земљи, и то у тренутку кад је било мудрије од тога се уздржати. То остаје чињеница књижевне историје.

Али Величковић се на томе не зауставља, него на роман примењује своју поетику и њене критеријуме за утврђивање истине и лажи у књижевности:

Да ли је истинита прича о злочинству које неколико муслиманских младића чини над православним свештеником и приповедачевим (Лубардиним) дједом у девастираној цркви? Не знамо. Ако јесте, зашто она није испричана у аутобиографији или мемоарима? Зато што књижевност дозвољава уопштавања тамо гдје их наука не признаје. Зашто се мјесто у ком се злочин дешава не зове, рецимо, Рогатица, него апстрактно – Чаршија? Зато што „Чаршија“ може бити било које мјесто у Босни. Зашто се српска породица чија је историја у роману прича презива Лукарда, а не Лубарда, кад иза ужасних свједочења стоји управо

ауторитет аутобиографије? Зато што се случај претвара у правило. (80)

Исту врсту критике Андрићу упућују његови националистички бошњачки критичари: Андрић није постао историчар, каже Есад Дураковић, јер би се у историографији лако обориле лажи које исписује, него је постао писац, јер се романи и приче измичу историографској критици. (Милутиновић, 2018, 317) Али, на жалост, ни Величковић није написао аутобиографију, мемоаре или историју рата у Сарајеву, него је, као и Лубарда, написао роман *Коначари*. Зашто? Зато што му је књижевност дозвољава уопштавања тамо где их наука не дозвољава? Зато што је случај хтео да претвори у правило? У овом поглављу *Караказанцилука* критичар Величковић заборавио је на писца Величковића, и на крају исписује разорну критику *Вазнесења*:

Зато што је произвођење негативне слике другог једна од функција књижевности, чија важност расте са јачањем национализма. Управо је то поуздан симптом ове друштвене болести, и у том смјеру би се идеје из овог рада могле развијати: Када ће се наука окренути препознавању злоупотребе књижевности, преиспитивању канона и маркирању дјела која производе, чувају, шире и умножавају лаж? (84)

Тако смо добили одговор на питање „да ли је истинита прича о злочинству које неколико муслиманских младића чини над православним свештеником и приповједачевим (Лубардиним) дједом у девастираној цркви?“ Није. То је лаж. Лубарда, као и Кеџмановић, лаже. Зато се поглавље у којем се расправља о *Вазнесењу* и зове „Лажнесење“.

Да је Лубардин роман *Вазнесење* једини роман аутора „рођеног у Босни и Херцеговини“ који пред-

ставља ужасна сведочења о злочинима почињеним због верске и националне мржње, који производи негативну слику другог, одржава и оснажује национализам и злоупотребљава књижевност, наш проблем не би био ни упола тако озбиљан. Није, на жалост. Он се може контекстуализовати овако како то чини Величковић: Лубарда је српски писац из Босне и Херцеговине, који је написао роман што производи, шири, чува и умножава лаж, а неки српски књижевни критичари су га хвалили и притом још и поновили ружан стереотип о Босни као „караказану“ насиља потеклог из верске и националне мржње. Није, наравно, у том контексту неопходно подсетити да је било српских критичара који су Лубардин роман баш због тога критиковали, тачно онако како Величковић замишља идеолошку и етичку критику. Али тај се роман може контекстуализовати и на други начин: рецимо, може се указати на његову *филијацију* са другим романима које су написали писци рођени у Босни и Херцеговини, не нужно само српски.⁸ Тако је, на пример, Зилхад Кључанин написао роман *Шехид* (1994), који се може читати као наличје Лубардиног романа, или чак као одговор на њега: историја једне бошњачке породице – која се, како Величковић захтева, заиста презива Кључанин – што страда од српског насиља. Ту је све обрнуто: ту су Срби зли насилници, а Бошњаци невине жртве. Као и код Лубарде, нема ни назнаке да би и једни и други могли бити и злочинци и жртве. Као и Лубарда, и Кљу-

8 Величковић протестује кад се истиче припадност српској књижевности аутора као што су Бранко Ћопић, Петар Кочић и Иво Андрић, и то зове србизацијом и присрбљивањем, на шта ћемо се убрзо вратити, па наглашава да се они морају посматрати као југословенски писци. Лубарду, међутим, не посматра као југословенског или босанско-херцеговачког, него само као српског писца.

чанин злоупотребава књижевност, и даје глас верској и националној мржњи у Босни и Херцеговини. *Вазнесење* и *Шехид* су чак и поетички, структурно и стилски веома слични, два близаначка романа, која се разликују само по томе што Лубарда пројектује зло у Бошњаке, а Кључанин у Србе. Потпуно разумем да су Величковићева патриотска осећања позлеђена стереотипом *караказан*, али ако макар за тренутак стави на страну своју позлеђеност и покуша да види шта читаоцима изван Босне и Херцеговине о тој земљи казују ова два романа, које су написала два босанско-херцеговачка аутора, можда ће му бити мало јасније зашто би неко из искуства читања босанско-херцеговачке књижевности могао да извуче тако погрешан закључак.

Слажем се са Величковићем да би наука морала да се окрене критици књижевности која производи или само преноси шовинизам и национализам, и да је идеолошка и етичка критика у том смислу много ефикаснија од естетичке. Потражио сам идеолошку и етичку критику Кључаниновог романа *Шехид*, али нисам нашао баш ништа из Величковићевог пера, а Енвер Казаз, у чију одбрану се Величковић укључио у ову полемику, у својој књизи *Бошњачки роман XX вијека о Шехиду* пише следеће:

Онеобичавање приповједне оптике кроз онострани глас шехида и брисање границе између земног, физичког и метафизичког вриједносног система представљају наративне факторе за успостављање поетско-симболичког тока у роману *Шехид* Зилхада Кључанина. На другој страни прича базирана на формули породичне хронике надопуњена је према принципима арабескне структуре ширим хроничарским оквиром који прати историјску судбину села Трнова, у којему ће агресор у задњем босанском рату починити стравичан злочин. Документарна слика тог злочи-

на само је једна од линија вишеслојне поетско-симболичке приче унутар које се вријеме личног живота недвосмислено подудара са историјским временом, а историја се на трагичан начин опредмеђује у персоналној егзистенцији. Искорак у онострано и метафизичко као систем вриједности према којему се самјерава трагика историје значи истодобно и искорак у поезију као простор аутентичних вриједности бивања, а јунаци овог романа, што је нови обрт у бошњачкој књижевности, живе у нестварности тоталитарне идеологије која им је ускратила историју, отварајући тиме простор и за личну и за колективну трагедију. Ауторском гласу у роману и свим гласовима који га прате у полифонијски постављеној наративи не само историја већ и персонална егзистенција намеће се као чудесан, невјероватан и хаотичан ток збивања, са покушајем да се пред доживљајем свеопћег зла, којима је супротстављена метафизичка нада, егзистенцијални смисао пронађе у оностраном. На тој основи Кључанин у свом роману и чини у наративи поетске екскурсе који бришу границу између оностраног и оностраног у симболичкој причи у којој се стапају историја, тоталитарна идеологија и метафизичка нада унутар слојевите слике личног и колективног ужаса у трагичном ходу историје. (Казаз, 2004, 148–149)

Казаз је врло елоквентан кад пише о Ћосићевој или Араличиној парадигми, и у таквим анализама демонстрира сву моћ идеолошке и етичке критике књижевности, истовремено осуђујући српске колеге што се нису оглашавали о идеолошком аспекту Лубардиних и Драшковићевих романа, него су се уљуљкивали „у сан да ће пронаћи одговоре на вјечна питања егзистенције“ (Казаз, 2012, 58). Уместо идеолошке и етичке критике, они су писали естетичку критику. Али кад је реч о Кључаниновом *Шехиду*, Казаза напусти воља за идеолошком и етичком критиком, па је ова горе наведена *естетичка критика* једино што се од њега може добити. Да ли због тога што не види шта у том роману пише?

Не, наравно, види: иако бошњачки писци „у својим умјетничким креацијама нису заступали и реализирали нити једну од ригидних идеологија“, каже Казаз, „унеколико се у том погледу издваја роман Зилхада Кључанина *Шехид*, будући да се у њему развијају стереотипи о српској нацији“. (Исто, 62) Само „унеколико“, тако да на идеолошку и етичку критику овог романа не вреди трошити простор: за *Шехиду* естетичка критика, а за Лубарду и Драшковића идеолошка и етичка. Да ли и за Казаза важи Величковићево тврђење да „естетичко читање порађа само некомпетентне читаоце“? (55)

Поглавље „У жмиру божијем“ је о „бесмисленој пракси тзв. двоструко слијепих рецензија“ (94), иначе познатих под називом „анонимне рецензије“: имена и аутора рецензираног чланка и рецензената остају позната само уреднику који рецензију наручује. Кроз читаву књигу Величковић себе стилизује као заговорника „највиших научних стандарда“, па је велико изненађење да ову праксу, која се иначе сматра златним стандардом у науци, назива бесмисленом. Та одбрана „високих стандарда научног мишљења“ наставља се и у поглављу „’Заточник’ у *Башии* сљезове доје“, где се на почетку каже: „Ревизионизам [...] није заинтересован за високе научне стандарде, па своје главне савезнике налази у медијима (у комбинацији са друштвеним мрежама), који су нажалост ослобођени одговорности каква важи (или би требало да важи) за научну заједницу.“ (124) А на крају поглавља, Величковић изриче свој суд о зборнику *Тојићева поезија завичаја* (2018) који је уредио Бранко Тошовић: „Уредник, нажалост, није осигурао квалитетне рецензије које би на одсуство научних стандарда правовремено реаговале [...]“. (142) То је необично, будући да се Величковић претходно изјаснио против научних рецензија уопште (86), али призива занимљиво питање: где је овај заступник

највиших научних стандарда нашао *свој* главног савезника? Рецензент књиге *Караказанџилук* је Саша Илић, библиотекар и писац који се оглашава само у медијима, без и једног научног рада под својим именом: он својим научним ауторитетом потврђује да ова Величковићева књига испуњава „највише научне стандарде“. Ово поглавље бави се низом критика Бранка Ћопића – али не само критикама из пера српских књижевних критичара, па није јасно чему служи ово одступање од теме књиге, осим да се радовима већ претходно објављеним у другим Величковићевим књигама попуни простор до обима који се од књиге очекује – са посебним освртом на „присрбљивање“ Бранка Ћопића. Величковић нас подсећа на зборник *Бранку Ћопићу, 26. марта 1985.* у којем се одиграло „*превођење*“ Ћопића из југословенског у српски канон, ревизионизам какав је већ почео узимати маха у ономе што Мирко Ђорђевић назива популистичким таласом у српској књижевности. У књизи се то помицање јавља кроз: а. имплицирање тезе да је Ћопић *српски* писац [...].“ (128) То се наставља и у следећем поглављу, „Атоното Косовото“, где је реч о „великосрпској апропријацији [Петра] Кочића“. (147) Овде је Величковићев главни савезник и гарант највиших научних стандарда Тодо Куртовић, који је 1979. године у својој студији „Ми и Кочић у свом времену“ устврдио да је Петар Кочић „*змијањски, досанскохерцејовачки и југословенски писац борац*“. (146)⁹ Кочић може да буде све, само не српски писац, а да је Ћопић српски писац – само је ревизионистичко подметање.

9 За оне којима име овог научника није познато: Тодо Куртовић (1919–1997) је завршио Вишу партијску школу Ђуро Ђаковић и био високи функционер Савеза комуниста Југославије, поред осталог председник Савезне конференције Социјалистичког савеза радног народа Југославије, и секретар Извршног бироа Централног комитета Савеза комуниста Југославије.

Образац је јасан: подсетићу читаоце да је у „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“ Ненад Величковић као један од критеријума по којима се препознају националистички критичари који у тај српски дискурс о Андрићу спадају навео став да је „Андрић, ван сваке сумње, српски писац“ (Величковић, 2020, 452), из чега следи да Андрић *не припада српској књижевности*. У *Фанџому у библиотеци* питао сам га „због чега жели да искључи Андрића из српске књижевности против његове воље“. (Милутиновић, 2022, 19) Он на то питање није одговорио – а и шта би могао да одговори? – али у *Караказанцилуку* каже: „Кад криптонационализам толерантно изјављује да је Андрић и српски и југословенски и босанскохерцеговачки и свјетски писац он том привидном инклузивношћу задржава право да одлучује и чији Андрић није“. (219) Па ево, видимо овде, криптонационалиста Ненад Величковић за себе захтева право да одлучи чији Ћопић, Кочић и Андрић нису: *нису српски њисци*. Зашто нису, и чији су ако нису српски, неће да нам каже.

3.

На моју књигу *Фанџом у библиотеци* Величковић је одговорио поглављем „Демонстрација киле“. У њему више нема Ђорђа Јовановића, Петра Џаџића, Владимира Дедијера и Зорана Константиновића: од девет критичара који би требало да представљају тај српски националистички дискурс о Андрићу, из којег бошњачки националисти узимају „здрово за готово“ тврђења о Андрићу, одмах смо спали на пет. Још двоје се без много расправе могу отписати. Величковић ми замера што не наводим разлоге због којих је Милан Богдановић прешао у ислам, и тврди да је доказ мог

национализма то што „из свега што Богдан Богдановић каже 1995. о рату у Босни и Херцеговини“ ја извучем „за читаоце 300 Свески Задужбине једну таблоидну полуинформацију“. (209, падеж у оригиналу) То је необичан доказ национализма: они који нису националисти, следи из овога, увек и у свакој прилици наводе све што је Богдан Богдановић рекао о рату у Босни и Херцеговини, о чему год иначе била реч. Не морам да наводим шта је Богдан Богдановић рекао о рату у Босни, јер то није тема о којој расправљамо: тема је Милан-Мефаил Богдановић који је, Величковић је покушао да нас убеди, наводно тврдио да су Бошњаци – муслимани – дегенерисани конверзијом из хришћанства у ислам. Не знам који су били мотиви Милана-Мефаила Богдановића да пређе у ислам, а ни Величковић ништа о томе не каже, нити би расправа о мотивима променила исход да Богдановић *јесће* прешао у ислам. То није полуинформација, него чињеница из књижевне историје непозната професору Величковићу, и налази се тамо где је Богдан Богдановић нашао за сходно да је саопшти, а разумем Величковићеву љутњу због подсмеха којем се у књижевној јавности изложио проглашавајући једног муслимана за зачетника српског исламофобног дискурса поводом Андрића. Величковић, међутим, потпуно игнорише моју исправку његовог властитог читања Богдановићевог есеја о Андрићу, у којем не пише да су „Срби расно здрави а католици и муслимани болесни“, како је Величковић тврдио, него да су Срби остали прости и примитивни, недовољно зрели, па тако и незанимљиви, а Турци и католици наследници старих традиција и култура, деликатних и сензуалних, урбаних и нежних, те тако психолошки комплекснији и занимљивији. Околност да је Богдановић прешао у ислам само још више истиче неадекватност Величковићевог тумачења, коју је, тако то треба

разумети, после читања *Фанџома у библиотјеци* он и сам увидео. Ако ту има ичег *ридикулној*, то свакако није мој против-аргумент. Слободно можемо и Милана Богдановића скинути са Величковићеве листе.

Исто важи и за Исидору Секулић. Величковић ме прекорева што нисам показао где је за Андрића Босна то што је за Исидору, него поредим њен опис Војводине са сликом Босне коју је извела из Андрићевих прича. (209) У *Фанџому у библиотјеци* тврдио сам да у свом есеју о Андрићу Исидора Секулић „прави списак мотива који се налазе у Андрићевим раним приповеткама“ (Милутиновић, 2020, 28), и да тај списак „није погрешан; да она тај аранжман мотива сматра ‘даром’ босанске прошлости, који је Андрићу омогућио да у својим раним причама рекреира илузију источњачке уметности приповедања; да она то не сматра реалистичком репрезентацијом Босне, било у прошлости било у садашњости (‘и јесте и није такво’), и да је њен став према томе позитиван (‘слатка стародревност у коју сви тако радо гњурамо’, ‘слатка сећања’).“ (Исто, 29) Нема, дакле, ружне слике Босне коју је Секулић извела из Андрићевих прича. Њена слика Војводине ту се нашла само као контраст Величковићевом екстремном, преосетљивом патриотизму, који га наводи да види врећање његове домовине тамо где од врећања нема ни трага. Он је раније критиковао друге због њиховог патриотизма у науци, истичући да је патриотизам болест (једна од Величковићевих књига насловљена је *Дијагноза – ѝаѝриоѝизам*), и погрешно Данилу Кишу приписивао реченицу да је „патриотизам последње уточиште хуља“.¹⁰ („Ненад Величковић: Језик

10 Ову често погрешно тумачену реченицу изговорио је Самјуел Џонсон: „Патриотизам је последње уточиште хуље.“ Али треба имати у виду да он није мислио на стварну и несебичну љубав према нашој земљи, него на лажни патриотизам од којег су

је једно од најважнијих...“) То је било некад, а онда је Величковић чуо зов отаџбине и данас нам саопштава да је *Караказанцилуку* написао због Босне и Херцеговине, и да је „у њеном интересу позван да говори“. („Ненад Величковић објавио књигу године“) И Исидору Секулић можемо скинути са Величковићеве листе. Од првобитних девет, остала су нам само три критичара који сачињавају тај наводни српски националистички дискурс о Андрићу: Кољевић, Палавестра и Милатовић.

Пре него што пређемо на њих тројицу, приметимо да је Величковић у *Караказанцилуку* променио критеријуме за припадање том наводном српском националистичком дискурсу о Андрићу. Не само што накнадно мења властити текст – поглавље „Конац дјело краси“ у *Караказанцилуку*, као ни „Српски дискурс о Андрићу“ у часопису *Ријеч и смисао*, није превод чланка „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“, о којем је реч у мојој књизи *Фантом у библиотеци*, него варијанта тог чланка из којег је Величковић нешто избацио, нешто додао, све време мене оптужујући за лагање, непоштење, полемичке трикове и недостатак етике – него поставља сасвим нову сцену за расправу. У „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“ критеријуми су били: ревидирање резултата академске историографије; национална истакнутост; национализам; фокусирање на колективну трауму и геноцид; читање Андрића као сведока поузданијег од историографије; сутерисање да су Бошњаци дегенерисани конверзијом; и сматрање Босне простором мржње. У *Караказанцилуку*, међутим, Величковић каже:

многи, у свим временима и свим земљама, начинили маску иза које се скрива властити интерес.“ (Босвел, 1999, 434) Босвел, којем дугујемо овај цитат, објашњава да Џонсон није рекао да су све патриоте хуље, него да хуља често покушава да врлином патриотизма прикрије своја непочинства.

Сваки пут, најпростије речено, кад критичар комотно премјести неки Андрићев књижевни поступак из дјела у националистички наратив, па га тамо тумачи, немајући обавезе да се бави улогом коју тај поступак има у књижевном дјелу из којег је преузет, имамо посла с националистичким дискурсом о Андрићу. (191)

То је сада сасвим друга ствар. „Књижевни поступак“ је термин који су руски формалисти користили за преображај језичке или тематске грађе, материјала од којег се књижевно дело сачињава. Задатак књижевне интерпретације је, по формалистима, управо проучавање тих преображаја, јер нам они показују „како је направљено“ неко књижевно дело. Будући да се Андрићева дела о којима се у овој полемици расправља *и*розна, језичка грађа је од мањег значаја, али тематска остаје у нашем фокусу. Андрић, најпростије речено, из живота (стварности, света, историје) преузима неку тему, мотив, догађај, и преображене их укључује у своје дело. Његов националистички критичар, уместо да размишља о томе шта се у процесу преузимања догодило са темом, мотивом или догађајем, и коју функцију они имају у обликовању смисла целог дела – тему, мотив или догађај враћа у живот (стварност, свет, историју) и тумачи их у националистичком наративу.

Критичар са више смисла за доследност у мишљењу био би свестан да је овим исписао прецизну оптужбу властите критичке праксе. Ова горе наведена Величковићева реченица одличан је опис његове критике романа *Тој је био врео*: Кеџмановић је из живота (историје) преузео тему „ослобађања“ српских станова од Срба у босанско-херцеговачком рату 1992–1995. и укључио је у свој роман. Величковић ту тему премешта у бошњачки националистички наратив, који не дозвољава могућност да су и припадници Армије

БиХ током рата чинили злочине над цивилним становништвом, и закључује да се „та прича није у стварности догодила“ и да Кеџмановић „безочно лаже“. Само што је то раније Величковић називао „идеолошка критика“, која је сама по себи супериорна над „естетичком критиком“ – овде, међутим, то више није супериорна идеолошка критика, него имамо посла с *националистичком кријишником из ђера Ненада Величковића*. Величковић своје критеријуме прилагођава својим циљевима, како му кад треба, а не успева да запамти све критеријуме за које се наизменично залаже, па зато оставља утисак не само недоследности, него хаотичности у мишљењу.

Никола Кољевић

Упркос томе, размотрићу и остале елементе Величковићеве критике онога што тврдим у *Фанџому у дидлиоиџеци*. Прва је да „Милутиновић [...] пореди непостојеће књиге“ (193). Кољевићева књига о Андрићу доступна је у три издања: једно из 1982. године, једно из 1995, и једно из 2012. године. У *Фанџому у дидлиоиџеци* користио сам – и упоређивао – издања из 1982. и 2012. *Издања ње књије из 1995. и 2012. су идентична*. Величковић ме оптужује да се ноншалантно односим према грађи (192) и да поредим непостојећу књигу (193) јер сам на страници 77 *Фанџома у дидлиоиџеци* уместо 1995. као годину другог издања написао 1992. То је очигледна омашка, а не непостојећа књига, јер на другим местима у књизи увек стоји 1995. (на пример, на страницама 68, 74 и 78), па је оптужба да поредим непостојећу књигу не само претерана, него оставља утисак сиромашне аргументације, због које се мора прибегавати оваквим полемичким средствима.¹¹ Али још је

11 „Милутиновић брљаи с годинама“, каже Величковић, и одмах иза тога и сам „брљаи“ с бројевима страница, јер се та моја

оштрији Величковић кад каже „Милутиновић лаже кад тврди да у издању из 1995. нема идеолошких корекција“. (193) Као доказ мог лагања Величковић наводи Кољевићев кратак предговор издању из 1995. – који се налази и у издању из 2012, које сам ја користио – под насловом „Стварањем на страдање (Андрићев одговор на рат)“. У њему се налазе следеће реченице:

Испод Андрићевог – да ли случајно ћирилицом исписаног? – рукописа стоји: Београд, јули 1942 – децембар 1943. Били су то дани када се разобручио највећи геноцид над српским народом. На колац није био набијен само један Радисав с Уништа, већ су стотине хиљада Радисава завршиле поред Саве у Јасеновцу или Савом кренуле на свој посмртни пут ка Београду. (193; Кољевић, 1995, 5)

Величковић ми даље замера што превиђам „Кољевићеву тврдњу да је Андрић ‘у етосу очајничког отпора српског народа далеко надмоћнијем непријатељу у току Другог светског рата’ пишући роман *На Дрини ћуприја*, ‘откривао косовски модел српске културе’ и да је попут немањићких владара, он својим ремек-делом изградио прозну задужбину која књижевно сведочи о стравичном страдалништву српског народа у прошлом рату и посвећује то мучеништво лепотом свог књижевног облика“. (193) У томе Величковић види Кољевићев национализам (193), и одмах поставља питање: „Зашто Андрић, на примјер, није и у етосу очајничког отпора муслиманских цивила побијених у Кулен Вакуфу (о чему пише Макс Бергхолц ((2018)) откривао косовски модел

омашка налази на страници 77 *Фаншома*, а не 75, како Величковић тврди. Ја се с Величковићем не бих такмичио у тој дисциплини, него бих му одмах признао да побеђује: логичка грешка није *non segitur*, како Величковић пише (206), него *non sequitur*; не може бити „infantiliat und ihre Fukntion“, (24) него само „Infantilität und ihre Funktion“, итд.

културе? Да ли заиста Андрићево дело сведочи само о стравичном страдању српског народа?“ (193-194)

Да ли Зоран Милутиновић заиста „лаже“, како Величковић, уз уважавање највиших стандарда академске комуникације, то деликатно формулише? Андрићево датирање романа *На Дрини ћуџрија* и *Травничка хроника* експлицитно нас упућује да их повежемо с временом њиховог настанка. То је већ много пута коментарисано у литератури о Андрићу, и нема разлога да се све што је о томе речено овде понавља. Године у којима је Андрић написао *На Дрини ћуџрију* јесу биле године геноцида над Србима: 300 000 до 320 000 убијених Срба у Босни и Херцеговини и Хрватској, и десетине хиљада у Србији (само у октобру и новембру 1941. убијено је 20 000 српских талаца, као освета за убијене немачке војнике). Данас се и за педесет пута мањи број жртава употребљава појам геноцида, па ово не би требало да буде спорно. Да Андрић пишући *На Дрини ћуџрију* за то зна, такође није спорно: са терасе зграде у којој је Андрић живео види се мост на Сави као на длану. На стубовима тог моста скупљала су се тела Срба из Босне и Херцеговине и Хрватске, а Београђани су их из воде вадили и сахрањивали на обали, што никоме у Београду није било непознато. Да је Андрић, као и остали Београђани, знао за усташке покоље по Босни и Херцеговини, такође не би требало да буде спорно: 1941. и 1942. уносио је у своје бележнице датуме, места и бројеве жртава. (Пековић и Кљакић, 2012, 36) Али записивао је и извршиоце тих покоља: „13 католика и 3 мусл“, „10, сви муслимани“, „7 мусл, 3 катол“, „3 мусл, 3 катол“, „6 мусл, 3 катол“. (Исто) Дакле, Кољевићево повезивање времена настанка романа са геноцидом над Србима у Босни и Херцеговини, и Хрватској, није произвољно. Да је било и српских злочина над Муслиманима, Андрић је вероватно сазнавао доцније, јер то

у 1941. и 1942. није записивао у своје бележнице, али из других његових записа знамо да је то сазнао. На све то, вероватно је знао и да су Бошњаци и Хрвати већински стали уз Независну Државу Хрватску, и да је отпор фашистичкој и нацистичкој окупацији Југославије све до пада Италије у огромној већини био српски. Вероватно је због тога период 1941–1944. описао као време кад се „Бог драги на Србе разљути“, као што ћемо ускоро видети. Због тога је мало вероватно да је Иво Андрић у очајничком отпору муслиманских цивила побијених у Кулен Вакуфу могао да открива „косовски модел културе“: пре свега зато што за тај отпор није знао, а друго зато што бошњачкој култури није својствен косовски модел, него модел „потраге за империјом“ – „процеса у којем једна политичка група тежи да се стави под заштиту империјалне силе“. (Бугарел, 2017, 7) Да би се одговорило на Величковићево питање – „да ли заиста Андрићево дело сведочи само о стравичном страдању српског народа?“ – треба, пре свега, подсетити да је овде *дело* о којем је реч роман *На Дрини ћуџрија*, историјски роман о којем је ова Кољевићева књига, који приказује период од четири века османске власти у Вишеграду, а не *укујно дело* Иве Андрића. У овом роману заиста има доста о страдању хришћана Срба – иако роман није само о томе, него и о много чему другом – а врло мало о страдању муслимана у Османској држави. По природи ствари, у то време и на том месту страдања муслимана било је далеко мање него страдања хришћана, ако га је уопште било. Нимало није необично што је Никола Кољевић, српски националистички политичар из Босне и Херцеговине, у последњој години рата 1992–1995. у роману *На Дрини ћуџрија* видео пре свега страдање свог народа – а не, рецимо, модернизацију (Милутиновић, 2023б) – него то изгледа сасвим очекивано: има ли бошњачких писаца, критичара, публициста или

новинара који су од 1995. године до данас у Другом светском рату видели страдање и Бошњака и Срба?¹²

- 12 У Бергхолцовой (2016) књизи није реч само о убијању муслиманских цивила у Кулен Вакуфу 1941. године, него о ланцу догађаја покренутих масакрима над Србима које су изводиле усташке – хрватске и муслиманске – групе, и који су кулминирали масакром муслиманских цивила. Али у догађајима описаним у тој књизи Величковић види „очајнички отпор муслиманских цивила“ у Кулен Вакуфу, исто онако као што је Кољевић у *На Дрини ћуџрији* видео страдање Срба, или као што је Адил Зулфикарпашић у Вишеграду видео само „трагичну зиму“, кад од Срба четника страдају Муслимани, а заборавио трагично лето 1941, кад од Муслимана усташа у Вишеграду страдају Срби (Милутиновић, 2018, 43–44), као што Давор Бегановић неће да чита о српским жртвама у Подрињу, а хоће о бошњачким (Бегановић, 2018), или као што Дамир Шаботић, барем у она два јављања која сам прочитао, нема ништа да каже о Андрићу, него само о страдањима Бошњака, а да Русмира Махмутџеџајића и не помињемо. Кад би некако могло да ви једни другима признате страдања, ружни стереотипи о Босни и Херцеговини вероватно се не би ни појављивали. Јасно је зашто је то тешко националистима какви су Кољевић, Зулфикарпашић и Махмутџеџајић, али зашто је то толико тешко онима који се представљају као Југословени и критичари национализма? Зашто Ненад Величковић, Југословен а припадник Армије БиХ, одбија да призна страдање Срба у Сарајеву, и тврди да је то „безочно лагање“? Зашто Енвер Казаз, у чију одбрану се Величковић укључио у ову полемику, за исту ствар има два виђења: ископавање жртава усташких покоља из масовних гробница и јама крајем осамдесетих и почетком деведесетих година и њихово достојно сахрањивање, за Казаза је „говор гробова“, „зао дух“ који је „некрофилијском идеолошком гестом оживио [...] колективне страхове, позвао гробове и зле претке да проговоре језиком прошлости, па се његов дискурс буквално претворио у говор авети“. (Казаз, 2012, 59) Од последњег рата наоვაмо, сваког јула дешава се нешто слично: ископавају се земни остаци Бошњака страдалих у лето 1995. око Сребренице, и достојно сахрањују у Поточарима. Али то за Казаза није „говор гробова“ и „некрофилијска идеолошка геста“: напротив, „јули је најокрутнији мјесец у БиХ“, суочавање са прошлошћу има „исцелитељску моћ“, на том месту „наша цивилизација и данас пола-

Али Величковић није у праву – ја нећу рећи да Величковић „лаже“ – кад тврди да је то резултат идеолошке ревизије коју је 1995. године спровео Никола Кољевић над својом књигом из 1982. Јер, ове две реченице које је Величковић навео настављају се овако:

По томе је *На Дрини ћуџија* Андрићев најдубљи стваралачки одговор на историјско страдалиштво српског народа које је попримило историјски геноцидне размере. Дакако, то искуство Андрић је универзализовао и апсолутизовао. Универзализовао га је тако што га је проширио и на судбину других народа на босанском тлу, и домородаца и дошљака, а преко Лотикине судбине нарочито Јевреја. А апсолутизовао га је тако што је ратно време од око четири године протегнуо на историјски период од готово 400 година. (Кољевић, 1995, 6)

Кољевић не остаје на „српском страдању“, него тврди да га је Андрић универзализовао и проширио и на друге народе у Босни: будући да је реч о Вишеграду, треба претпоставити да мисли превасходно на Бошњаке. То је исто оно што је целином дела Кољевић тврдио и у првом издању књиге 1982. године, и што је веома слично Величковићевом схватању Андрића (Милутиновић, 2020, 70), па је неоправдано тврдити да је издање из 1995. године претрпело идеолошку ревизију. Нетачно је Величковићево тврђење да се „Кољевићева тврдња појављује [...] сада унутар оквира који редукује њено значење са универзалног на национално“ (195), јер те редукције нема: напротив, видимо да у реченици коју је Величковић одлучио да игнорише

же свој морални испит“, и у сећање му долазе стихови Тадеуша Ружевица: „Мртви се сјећају наше равнодушности, Мртви се сјећају нашег ћутања“. (Казаз, 2010) Наши мртви и ваши мртви: туга и пијетет за прве, равнодушност и презир за друге.

Кољевић и даље тврди исто што и раније – да Андрић универзализује национално.

Величковић као још један доказ те ревизије прилаже и други цитат из Кољевићеве књиге:

У исти мах, као што је то у више наврата већ речено, таква Андрићева мисао о градитељству као обликотворству, стоји у средишту његовог целокупног дела. Она му је и једина, вероватно могла донети довољно снажну духовну светлост у мраку Другог светског рата. Без ње би, чини се, било немогуће и замислити човека који у својој соби, у Београду, од јула 1942. до децембра 1943, седи, реалистички помно и маштарски легендарно гради такву задужбину каква је *На Дрини ћурија*. (Кољевић, 1982, 60)¹³

Ово је још мање доказ идеолошке ревизије: напротив, изгледа да је ову мисао Кољевић само још више истакао кратким предговором „Стварањем на страдање. Андрићев одговор на рат“, додатим издању из 1995. Одговор на рат је стварање, подизање мостова и писање књига. Нема ту ничега што „Милутиновић не жели да чита“ (194): напротив, овај цитат још више потврђује да нема идеолошких корекција у другом издању.

Величковић даље тврди: „Тиме што своје старије писање о Андрићу уоквирује предговором и завршним текстом којим косовизује Андрићев опус, Кољевић јој мијења смисао, и ми је више не можемо читати на исти начин.“ (194) Овога нема у „*The Serbian Discourse on Ivo Andrić*“, али има у *Фантому у библиотеци*, где сам Величковића упозорио да је Кољевић у издање из 1995. године укључио есеје „Андрић поред Његоша и

13 У вези са „брљављењем“, овај цитат не налази се на страници 72 Кољевићеве књиге, како Величковић тврди (194), и овде је наведен у целини, јер се тако боље види шта Кољевић хоће да каже.

Вука“, и „Лучоноше у Андрићевом ‘тамном вилајету’“. Разумем зашто Величковић овај други и не помиње: тај есеј јасно показује која је Кољевићева позиција у односу на бошњачке националистичке критичаре Иве Андрића, и на најснажнији могући начин оповргава главну Величковићеву тезу да бошњачки критичари узимају здраво за готово оно што налазе у радovima српских. Ни један ни други есеј не односе се само на роман *На Дрини ћурија*, него на Андрићево дело у целини. Али ни један ни други ни на који начин не мењају смисао Кољевићеве књиге о овом роману из 1982. године: та књига остаје оно што је и била. Нема ничег у есеју „Андрић поред Његоша и Вука“ што би се сукобљавало са ауторовим тврђењима из 1982. године, али има нечег новог: у *Фанџому у библиотеци* тврдио сам да је Кољевићев есеј драгоцен зато што он иде даље од својих претходника који су о овој теми писали, па покушава да открије шта је Андрића привлачило „косовској мисли“ и како се то одразило у Андрићевом делу. „Човек раздиран између два света и трагични тријумф у поразу“ – то је Кољевић видео као косовски модел који је Андрића привлачио Његошу.

Да ли Кољевић тиме Андрићу намеће нешто чега код Андрића нема и тако га „косовизује“, како Величковић тврди? Као што је Вук Милатовић био пажљивији читалац *На Дрини ћурије* од Величковића, тако је Никола Кољевић пажљивији читалац Андрићевих есеја о Његошу од Величковића. Најдужи међу њима, „Његош као трагични јунак косовске мисли“, у једнакој мери је о Његошу као и о „живој снази косовске традиције“ (Андрић, 2017, 37), „косовском завету“ (исто), „косовској борби, поразу и несаломљивој нади“ (исто, 38), „косовском завету од којег се живи, којим се дише и мисли“ (исто, 43) и о „челичној схеми косовске мисли“ (исто, 48). Андрић цитира Бранка Лазаре-

вића који указује на „борбу између [Његошевог] духа и његових филозофско-етичких визија, с једне стране, и градива и догађаја који га спутавају и везују за терен и акцију на њему, с друге стране“, па Андрић додаје: „Још један трибут косовској мисли“. (Исто, 52–53). И код Његоша, и у народној песми, и у *Проклејој авлији*, два света се боре и између два света се бира, баш као што Кољевић записује.

Шта је, за Андрића, „прототип косовске судбине Његошеве“? (Исто, 53) Његош је, са „неугаслом мисли о ранијем светлом царству и најпосле са надом и вером у избављење“ (исто), *фијура њамћења, оћийора и наде*:

За све нас који смо се родили на тлу некадашње османлијске експанзије или владавине, Његош је највиши и нама најближи песнички израз свега што покреће човека у његовој борби за слободу, хлеб и просвећеност, у његовој тежњи да се ослободи проклетства и рђе недостојна живота и робовања. [...] Али његово живо и животодајно присуство ми смо прво и потпуно осетили тек у временима наше највеће националне и друштвене кризе. У тим најтежим годинама народног и личног живота, између 1941. и 1944. године [...] Тада смо могли да видимо како изгледа кад се „Бог драги на Србе разљути“ [...] Тада смо видели шта је Његош мислио кад је говорио о „грдним мучитељима“ који „прже земље и народе“, о „адским“ начинима борбе, подразумевајући ту и ломљење савести и тровање душа, горе од тровања зденаца. Видели смо нову „кугу људску“, фашизам, и његове савезнике разних боја и видова, како, освојивши „по свијета“, *Сваке јаде на свијетју раде*. [...] Тако је Његош у годинама борбе и страдања био са нашим човеком. [...] Велика драма која је почела са појавом првог османлијског коњаника на границама наших земаља нашла је у Петру Петровићу Његошу свога песника. [...] У свом делу, насталом под специфичним социјалним и политичким приликама, Његош је дао висо-

ко поетску и строго реалистичку слику нељудског начина живота на који је тај нарочити стицај околности осудио наш народ. [...] „Ја не пржим земље и народе“ – место које тек у искуствима минулог рата против фашизма и светлости данашњих претњи нових „мучитеља“ новим „пржењима“ добива за нас своју пуну јасноћу. (Исто, 24–31)

Некако би се очекивало да ће баш они који се представљају као антифашисти препознати ово Андрићево повезивање Његоша, косовске мисли и антифашизма, а нарочито да ће то умети да препознају професори српске књижевности. Јер, Андрић није био једини који је у причи о Косову препознавао вредности памћења, отпора и наде. Тако је „нашу стару косовску мистику“ разумела и Исидора Секулић уочи напада Немачке на Југославију 1940. године. (Секулић, 1966, 299–301) Поново: можете им се подсмевати, можете косовски завет разумети онако како га разумеју хрватски, бошњачки и албански шовинисти, али онда вам неће бити јасно шта су у њему видели српски писци од Симе Милутиновића Сарајлије, Његоша и Стерије, преко Милана Ракића, Иве Андрића и Исидоре Секулић, до Васка Попе, Бранка Миљковића и Љубомира Симовића. Њега нису разумели, и изругивали су му се, они који су веровали да читаву традицију треба оборити у бласто, а на њено место поставити Андре Бретона, кога ћемо онда сви бесконачно и јалово имитирати, али Зоран Мишић им је 1961. објаснио о чему је ту реч – само, то треба прочитати и знати:

Косовско опредељење је опредељење свих оних који су радије бирали „у подвигу смрт, него ли са стидом живот“. Када данас читамо *Похвалу кнезу Лазару* од патријарха Данила III, написану 1392. или 1393. године, чини нам се као да слушамо покличе који су се 27. марта разлегали на београдским улицама: „Боље је нама у подвигу смрт, неголи са

стидом живот. Боље је нама у боју смрт од мача примити, неголи плећа непријатељима нашим дати.“ И питамо се: није ли то увек било једно исто опредељење које нас је нагонило да се боримо за „изгубљену ствар“, да се подижемо на устанак у тренуцима када је цео свет веровао да нам нема спаса? Нисмо ли управо у таквим тренуцима, када је претило да нестанемо, долазили до најпунције потврде свога постојања? За оне који време броје рачуницом невремена, а победе рачунају бројем непријатељских офанзива, косовско опредељење није само мит већ и закон историјске нужности. (Мишић, 1976, 245)

Професору српске књижевности Величковићу било би корисно да то прво нађе и прочита, па да онда о томе и размисли, а Величковићу Југословену корисно да сазна зашто многим Србима то нешто значи. То косовско опредељење, мисао, завет, традиција, већ дуго је саставни део српског националног идентитета, шта год о томе мислили они који су српску књижевност почели да читају јуче. Њега није у Андрића учитао Кољевић, него га је у Андрићевом делу *нашао*. Тиме се нимало не доводи у сумњу Андрићево југословенство, јер би оно морало да подразумева поштовање за националне идентитете свих југословенских народа, па и српског. Има ли у Величковићевом југословенству места и за Србе?

Кад бих имао воље да наставим ову полемику са Величковићем, и поверења да ће у њој он на питања саговорника одговарати, а не игнорисати их, на овом месту бих га питао нешто слично ономе што сам га питао у *Фанџому у библиотеци* (101), а на шта сам узалуд чекао одговор: како да кажемо Кољевићу, другим Андрићевим тумачима, читаоцима, студентима, свима којих се то тиче, да ће у Андрићевом делу наћи експлицитно упућивање на косовску мисао, да је њу могуће препознати и у многим његовим прозним делима –

што је Кољевић већ учинио – али и да их замолимо да је игноришу, зато што њу бошњачки и хрватски шовинисти сматрају *нејрихвайљивом*? Можда постоји неки други начин да се избегне сазнање да је косовска мисао и Андрићу нешто значила, а да се истовремено очува интегритет читавог његовог опуса, само ја више не верујем да ће Величковић макар покушати да на то питање одговори.

С друге стране, ако вас помињање косовске мисли нервира, немојте читати српску књижевност и Иву Андрића. Читајте Латинку Перовић и њеног фаворита Русмира Махмутџеџића, тамо тога нема.

Вук Милаићовић

Милатовићеву интерпретацију трећег и четвртог поглавља романа *На Дрини ћуџрија* Ненад Величковић у *Караказанцилуку* није оспорио, само захтева да роман не тумачимо у складу с оним што у њему пише. На страницама 105 и 106 *Фанџома у библотијеци* подсетио сам Величковића да Радисављева судбина у роману са становишта осталих ликова Срба није представљена као нешто лично и приватно, нешто између њега и Османлија, него да има експлицитно и лични и колективни смисао. То Милатовић и каже: „Лично – јер је реч о једном човеку, о његовом суровом кажњавању, а колективно, јер тај човек представља један народ – српски народ. То је слика мучења и уништења тог народа.“ (Милатовић, 1996, 188) Величковић то не оспорава – вероватно је у међувремену поново узео у руке *На Дрини ћуџрију* и уверио се да Милатовић ништа није измислио, само чита роман пажљивије од Величковића – него још више заоштрава своју перспективу, која тако постаје још мање прихватљива:

Андрићева слика Вишеграда под османском управом није слика потчињавања и понижавања Срба, како то Милутиновић подмеће подмећући Милатовића, него је сложена из више мотива од којих насиље власти (османске и аустроугарске) над хришћанима (у роману не свим хришћанима и не само хришћанима) представља један, у контрасту са мотивом моста и свим његовим у роману истакнутим позитивним значењима. Кад Милутиновић сугерише да нема „ничег лошег у упућивању ученика да читају *На Дрини ћуџију* да би, поред многих других, научили и две-три ствари о Вишеграду под османском влашћу, на исти онај начин на који се учи о изузетним историјским условима потчињавања и понижавања из слике Аушвица коју је створио Примо Леви“ (Милутиновић, 2020, 101) лукаво пропушта да иза потчињавања и понижавања дода *Срба*. [...] Очито и Милутиновић мисли да је то смисао који Андрић даје сцени набијања на колац: мучење и уништење српског народа. (204–205)

Наравно да се *На Дрини ћуџија* не састоји само од трећег и четвртог поглавља, него да ту има још много тога другог. У мом тумачењу овог романа, треће и четврто поглавље не играју никакву улогу.¹⁴ Али та два поглавља су у роману, па је сасвим легитимно интерпретирати и овај моштив, уз све друге мотиве. Насиље османске власти над *Србима* – Величковић их преименује у хришћане, иако ту никаквих других хришћана осим Срба нема, па није јасно због чега избегава њихово име, и то у истој реченици у којој мене оптужује да „лукаво“ изостављам „Срба“

14 Моја књига *Преблевање Европје*, у којој је једно поглавље посвећено *На Дрини ћуџији*, од 2023. је доступна у српском преводу, па сад и Величковић може да прочита како ја разумем тај роман, уместо да нагађа шта ја мислим.

– јесте једна од тема овог романа. Величковићевих моје ишшање претвара у моју сујесију. Ја, наиме, питам шта да радимо с том темом:

[...] ако је слика Вишеграда коју је Андрић створио „верна“ као и „истинита“,¹⁵ онда заиста имамо озбиљан проблем пред собом. Ако је тако, никада нећемо моћи да нађемо довољно добар разлог да спречимо људе као што је Милатовић да верују како нема ничег лошег у упућивању ученика да читају *На Дрини ћурију* да би, поред многих других, научили и две-три ствари о Вишеграду под османском влашћу, на исти онај начин на који се учи о изузетним историјским условима потчињавања и понижавања из слике Аушвица коју је створио Примо Леви. Величковић се много више од мене бавио методиком наставе књижевности, и можда та дисциплина већ има спреман одговор на питање на које ја не знам одговор. Како да кажемо Милатовићу, наставницима, ученицима – укратко, свима којих се то тиче – „Сад ћете читати роман у којем је слика Вишеграда под османском влашћу верна као и истинита, али молим вас игноришите је, и не покушавајте да ишта научите о прошлости из ње, зато што неки људи сматрају ту верну и истиниту слику *нејрихвистицизмом*?“ Или, „ако је не будете игнорисали, то ће значити да се фокусирасте на колективну трауму, а никоме у Босни и Херцеговини није дозвољено да се фокусира на колективне трауме“ – да ли је заиста тако? – „јер се другима то не свиђа и налазе да је увредљиво“? Можда постоји неки други начин да се избегне та верна и истинита слика Вишеграда под османском влашћу, а да се ипак сачува интегритет *На Дрини ћурије*, и верујем да ће Величковић наћи неку прилику да то објасни. (Милутиновић, 2022, 100–101)

15 Да и Величковићу буде јасно: знакови навода упућују на преузимање ових термина од Хејдена Вајта.

Није нашао, него је питање игнорисао и претворио га у моју сугестију. Ја никад нисам предавао у школи, нити сам састављао читанке, али покушаћу да одговорим на ово питање јер је оно у спору између Величковића и мене *кључно*. Да Милатовић уопште не нуди никакву ревизионистичку историју, да се не фокусира на трауму и геноцид, да Андрића не сматра поузданим сведоком прошлости, него инсистира да се ђацима објасни разлика између историје и фикције, да не каже да су Бошњаци дегенерисани конверзијом, нити да је Босна земља мржње, да никад ништа не назива ненормалним, бизарним и болесним – све те ствари Величковић нам је обећао као одлике тог српског националистичког дискурса о Андрићу, којем би и Милатовић требало да припада – сасвим је јасно, као што је и очигледно да код Милатовића нема ништа што су Куртовић, Ризвић и остали могли да „узму здраво за готово“, пишући своје расправе о Андрићу деценијама и годинама пре њега. Остаје само ова једна ствар: у роману *На Дрини ћуџија* налази се сцена набијања на колац, жртва те сурове казне је Србин, а у четвртном поглављу се експлицитно образлаже да за Србе ова казна има колективно значење. Шта да радимо с тим?

Могли бисмо, на пример, оне који то сматрају *неприхватљивим* подсетити да та сцена има своје историјско оправдање. Османска држава практиковала је ову врсту кажњавања све до самог свог краја: последње примере у Босни странци су забележили 1876. године, шеснаест година пре Андрићевог рођења. (Рид, 2000, 441–442) Андрић је могао срести људе који су то и сами видели, и није нужно морао о томе сазнавати из аустроугарских новина. У том сегменту, слика Вишеграда под османском влашћу у *На Дрини ћуџији* јесте истинита као и верна. Могли бисмо те Бошњаке који је сматрају неприхватљивом упитати: какве то везе има с вама?

Радисава тако кажњавају Османлије, а ви нисте Османлије, него Бошњаци. Ако би они и даље инсистирали да ипак јесу, ако не баш Турци, како многи од њих тврде (Милутиновић, 2018, 163–164), а онда макар њихови потомци и наследници, њима бисмо могли да кажемо следеће – парафразирајући оно што сам већ написао у *Бици за прошлости* (213): представљање неке средњовековне праксе једне давно нестале империје нипошто није, нити би требало да буде, понижавајуће, увредљиво и неприхватљиво за савременике који настављају верску и културну традицију те империје. (Сасвим је друга ствар ако се они са том империјом и данас *идентификују*: у том случају, на жалост, нема им помоћи.) Уместо што поричу постојање такве и сличних пракси, могу да признају њихово постојање, истовремено их одбацујући и афирмишући либералне, толерантне и позитивне аспекте свог верског и културног наслеђа – а баш у Андрићевим делима могу да нађу обиље указивања на такве аспекте свог наслеђа. На тај начин хришћанска и пост-хришћанска европска друштва данас покушавају да се опходе према властитом наслеђу из колонијалног периода: не поричући га, него прихватајући историјско постојање ужасних аспеката тог наслеђа и дистанцирајући се од њега.

Том одговору сам се надао од Величковића. На жалост, нисам га добио. Величковић и не покушава да се дистанцира од бошњачке националистичке идеологије, од представе о добрим Бошњанима, апсолутно невином народу који никад никоме никакво зло није учинио, а непрестано зло трпи, и од идентификације са Османском империјом коју неки од њих и даље негују. Та идентификација, показао сам у *Бици за прошлости*, јесте родно место бошњачког националистичког дискурса о Андрићу. Све што се у ту лажну историјску слику не уклапа, од трећег поглавља *На Дрини ћурије*,

до Кеџмановићевог романа *Той је дио врео*, мора бити „безочно лагање“.

Шта за целину романа значи „паралелизам“ на који Величковић упућује: „слика Арапина прикљештеног на средњем стубу недовршеног моста чија је сахрана била ‘свечани догађај који се дуго памтио’“? (198) Османлије су на колац набиле Радисава, а мост је исто то урадио Арапину, па то изједначава биланс страдања муслимана и хришћана у Османској империји? Корумпирани Османлија је смењен, а дошао је други па се градња моста наставила без насиља – и то онда поништава казну на коју је осуђен Радисав, и показује да су хришћани били у заблуди кад су мислили да та казна има и лични и колективни смисао? Таква значења, каже Величковић, „пажљиво читање не може превидјети, а разумијевање их мора објаснити“ (199), али их не објашњава, само их индигнирано помене, и остави посао разумевања и објашњавања – коме? И увек тако: кад год се дође до тачке на којој треба показати властиту елоквенцију, аналитичност, продорност и убедљивост, и Величковић, као и аутори које сам критиковао у *Бици за прошлости*, само немоћно заћуте. Да Андрић никад не навија за неки колектив (199) сасвим је тачно: *Бицику за прошлости* написао сам, поред осталог, да то покажем.

Предрај Палавесиџа

За Палавестру ће нам бити потребно најмање простора. Кад год из *Фанџиома у библиотеци* Величковић схвати да је направио грешку, оптужи ме одмах за скраћивање цитата, па ћу због тога спорно место навести у целини, поштујући свако слово Величковићевог текста, онако како се појављује у *Караказанцилуку*:

Пошто из набрајања примјера Палавестриног националисања извуче пола Величковићеве реченице – „Нема сумње да Палавестра мисли на српски народ“, он то прогласи одличним примером логичке грешке *non segitur* (sic), а да притом не понуди логичку анализу цијелог аргумента. Тврдња да Палавестра ипак мисли на српски народ поткрепљује се у наставку прекинуте реченице и даље:

Нема сумње да Палавестра мисли на српски народ, не водећи рачуна о логици књижевног текста. Кад тврди да је „Андрић ушао у тајну српског народног предања, претресао легенде и значење митова, разумео епска завештања и пренео у књижевност средишње вредности традиционалне културе и моралности“ (Исто: 8) он произвољно (комотно) редукује Андрићев опус на националистички. Кад касније закључује да су „Андрићеве турске приче из Босне у ствари песничке легенде о сусретању и неразумевању два туђа и непомирљива света, о самоћи која разара и трује све душе претварајући се у немоћ, мржњу и суманути бес“ (Исто, 11), Палавестра очито одбацује обавезу да овакве увиде темељи у тексту; прича У мусафирхани, а такве су и већина осталих, говори о надвладавању немоћи, мржње и бијеса. (Види: Величковић 2014)

(Караказанџилук, 205–206)

Молим читаоца за мало стрпљења и пажње. Палавестра пише о „несрећи једног народа са границе“ (Палавестра, 1992, 8) и одмах у следећој реченици прецизира да се то односи на „трећи свет источног, левантинског хришћанства“ (исто, 9) па призива оно што у *Травничкој хроници* говори Марио Колоња, у чему је садржана „срж егзистенцијалне драме једне цивилизације коју Европа никад није успела да схвати“ (исто). Величковић ово види као „наци-

оналисање“, али сасвим је очигледно да није реч о Србима, него о трећем свету левантинског хришћанства. Палавестри уопште није тешко да каже „Срби“ кад мисли на Србе, али ако каже „левантинско хришћанство“, онда нам „највиши научни стандарди“ не дозвољавају да то редукујемо на „Србе“, па је Величковићев закључак да „нема сумње да Палавестра мисли на српски народ“ заиста логичка грешка: то не следи из онога што у књизи пише.

Да је „Андрић ушао у тајну српског народног предања, итд.“ може и не мора бити тачно, али због чега је то редукција „Андрићевог опуса на националистички“? У одсуству дефиниције национализма у *Караказанцилуку*, пажљиво читам прве три странице Величковићевог предговора у овој књизи, на којима пише о феномену национализма, и из њих не видим како је тврђење да је Андрић ушао у тајну српског народног предања – национализам? Једино што би овде некемо могло пасти на памет је неизречено тврђење да Палавестра овим „србизује“ Андрића, али за то тврђење Величковић би морао – исто онако како упућује Палавестру – да пажљивом анализом покаже да у Андрићевим делима заиста нема ништа од српских предања и легенди, ни вредности традиционалне културе и моралности. На идеју да су Андрићеве турске приче „о сусретању и неразумевању два туђа и непомирљива света“, Палавестра је могао да дође читајући Андрићев есеј о Његошу као трагичном јунаку, где се каже:

То није био само сукоб двеју вера, нација и раса, то је био судар двеју стихија, Истока и Запада, а судбина је наша хтела да се та борба углавном одигра на нашим територијама и да преполови и подвоји нашу националну целину својим крвавим зидом. У ту борбу стихија били смо завитлани и бачени сви, и на којој се ко страни задесио, на тој се и бо-

рио, са истим смислом, истим јунаштвом и истом вером у праведност своје ствари. (Андрић, 2017, 44–45)

Да у Андрићевим делима има и „самоће која разара и трује све душе претварајући се у немоћ, мржњу и суманути бес“ свако се може уверити читањем приповедака „Код казана“, „Писмо из 1920. године“, „Три дечака“, „Робиња“ и описа нереда у *Госпођици*.

Величковићев коментар Палавестриног текста сасвим је на линији Казазовог тврђења створеног да умири бошњачке националисте: то што код Андрића не желите да читате, Андрић није ни написао, него су му то неоправдано приписали српски књижевни критичари – ево, на пример, Палавестра. Није необично што они османска освајања и исламизацију виде, речима Мустафе Имамовића, као један цивилизацијски процес, као што је разумљиво да то хришћани Балкана и њихови потомци не виде тако. Али ти „највиши научни стандарди“ не могу се очувати ако тврдимо да је и Андрић османско освајање видео као цивилизацијски процес, а не као „судар двеју стихија“ који је једне претворио у господаре, а друге осудио на „нељудски начин живота“, што смо већ претходно видели. Било би много коректније не порицати да и тога има у Андрићевом делу, него га признати и посаветовати те бошњачке националисте да допусте да им се каже како заједничку прошлост виде њихови суграђани друге вере или из другог културног круга, да то ни на који начин њих као савременике не оптерећује кривицом, јер нико од њих у то време није био ни рођен, а камоли да за дела својих далеких предака сноси одговорност, и да заједничка будућност не мора да буде понављање заједничке прошлости. Најлакше је за све оптужити Палавестру и српску књижевну кри-

тику, али онда се више не може заклињати у „највише научне стандарде“.

Ни из другог покушаја Величковић код Палавестре није успео да нађе ништа што би бошњачки националистички критичари „узели здраво за готово“.

4.

Време је да сведемо рачун. Енвер Казаз је тврдио да бошњачка националистичка читања само понављају оно што о Андрићу тврди српска националистичка критика, и да српски критичари Бошњаке представљају као „демоне које треба уништити“. Кад сам затражио да за та своја тврђења представи доказе, Казаз се мудро повукао, и договорио се са Ненадом Величковићем да он то уради уместо њега. Величковић је објавио „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“ у зборнику код издавача који се мало и ретко чита, но неко је ипак видео његов прилог расправи, у којем је поновио Казазов аргумент: „Сасвим је могуће да све оно што српско националистичко читање комотно приписује Андрићу бошњачко узима као готову ствар“. (182) На тај текст одговорио сам књигом *Фантом у библиотици* и испитао да ли заиста има доказа да српски критичари тврде да је Андрић изједначавао Бошњаке и Турке, и све их негативно представљао; ако је и један лик из неке етничке групе представљен у негативном светлу у некој причи или у роману, то значи да аутор сматра све припаднике те етничке групе негативним; ликови у фикцији морају бити представљени у складу са сликом коју нека етничка група има о себи; Андрић је писао ствари које вређају Муслимане; он је Муслимане мрзео; негативно је представљао Османско царство и исламску толеранцију која је у њему владала; у намери да понизи Бошњаке, погрешно

је представљао процес исламизације; стао је на страну Аустроугарске и тако показао своју хришћанску пристрасност; Срби су Бошњацима непријатељи; Андрић, који се родио као Хрват, прешао је на страну непријатеља постајући Србин; био је ренегат, преверица, човек без морала; може се довести у везу са Хитлером, Миланом Недићем и Дражом Михаиловићем; мора се довести у везу са комунистичком диктатуром, коју је служио, и која га је промовисала; писао је своје романе док су Срби убијали Муслимане у Босни, што те романе претвара у оправдавање ових злочина; тврдећи да у Босни и Херцеговини живе Срби, Хрвати и Бошњаци, подривао је јединство земље, у којој живе само Босанци, а они су, међутим, сви муслимани. Испоставило се да Величковић у „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“ баш ни један доказ за ово тврђење није могао да предочи. Штавише, показало се да ни критеријуме које је сам Величковић поставио за укључивање српских књижевних критичара у наводни српски дискурс о Андрићу – историјски ревизионизам, национална истакнутост, национализам, позивање на геноцид, читање Андрића као сведока поузданијег од историографије, тврђење да су Бошњаци дегенерисани конверзијом, представљање Босне као земље мржње – ни један од девет аутора којима се Величковић у овом чланку бави не може да испуни.

Уместо тога, објавио је тај чланак у свом онлајн часопису *Ријеч и смисао*, али не његов коректни превод, него доста измењену верзију, у којој је нешто додато, а нешто избачено. На ту манипулацију скренуо сам пажњу чланком „Мали прилог размишљању о академском шарлатанству“ (Милутиновић, 2023), после чега је Величковић објавио исту ту измењену верзију у књизи *Караказанцилук*, и на то додао још једно поглавље у којем моје ставове проглашава лагањем, непоштењем, одсуством етике, итд. Није лако разумети

зашто тврди да му није ни био циљ да доказује Казазову тезу, кад је она у свим верзијама овог чланка истакнута и на почетку и на крају, али у додатном поглављу *Кара-казанцилука* Величковић је одустао од властитих критеријума за одређивање тог наводног српског дискурса о Андрићу и увео један нови: „Сваки пут, најпростије речено, кад критичар комотно премјести неки Андрићев књижевни поступак из дјела у националистички наратив, па га тамо тумачи, немајући обавезе да се бави улогом коју тај поступак има у књижевном дјелу из којег је преузет, имамо посла с националистичким дискурсом о Андрићу.“ (191) Испоставило се, међутим, да тај поступак сам Величковић примењује читајући роман *Тој је био врео* Владимира Кеџмановића, а да код три критичара, преостала пошто је Величковић одустао од осталих шест, ништа у том смислу није успео да пронађе. Једино што смо сазнали јесте да су током и на измаку рата 1992. – 1995. два српска критичара, Никола Кољевић и Предраг Палавестра, пишући о Андрићу у његовим делима видели запис страдања српског народа, које је Андрић, обојица кажу, универзализовао, а да трећи, Вук Милатовић, ослањајући се на оно што се каже у четвртој поглављу романа *На Дрини ћуџрија*, 1997. године у судбини Радисава из Уништа, види и лични и колективни смисао. Нико од њих ништа није измислио: у Андрићевим књигама заиста има делова који се могу разумети као приказ страдања Срба, и четврто поглавље *На Дрини ћуџрије* сасвим експлицитно и екстензивно говори о колективном значењу које за ликове Срба у роману има Радисављева судбина. Они то нису учинили у Андрићева дела, само су то *најласили* више него било ко други пре или после њих. Да ли је то „српски дискурс о Андрићу“ који „испоручује политици цијели арсенал аргумената за етничко насиље (укључујући и масовне злочине) и/или за њихово оправдавање или негирање“?

(19) Нека читаоци сами одлуче: мени се чини да је овај Величковићев закључак гротескно претеран, и да из свих доказа које је он предочио не следи ни то, а ни постојање „српског дискурса о Андрићу“, из којег бошњачки националисти само преузимају и потврђују, него нешто много скромније: двојица Срба из Босне и Херцеговине током рата размишљају о страдању Срба – исто онако као што бошњачки критичари, писци и интелектуалци у исто то време размишљају само о страдању Бошњака – и кажу да о томе и Андрић пише, мада то страдање универзализује, а трећи критичар преузима веровање ликова Срба из четвртог поглавља *На Дрини ћуприје*. Ако бисмо хтели да ово претворимо у универзални критеријум, за читаву бошњачку књижевност од 1991. године до данас, укључујући и Величковићев роман *Коначари*, морало би се рећи исто то: да испоручује политици цијели арсенал аргумената за етничко насиље (укључујући и масовне злочине) и/или за њихово оправдавање или негирање. То би, јасно је, било савршено бесмислено.

Величковић се залетео, што је свакако сведочанство његове пријатељске оданости, и разумем да му је сад тешко да то призна. Али покушај да се цела полемика која је уследила објављивању *Бишке за прошлости* представи као сукоб Прве и Друге Србије тешко да ће након променити смисао и мојих тврђења, и тврђења мојих опонената. Нити сам ја представник Прве Србије, нити су перјанице Странке демократске акције Адил Зулфикарпашић, Мухамед Филиповић и Русмир Махмутџеџајић представници Друге Србије, као што то нису ни Сањин Кодрић, изабран у Председништво ове странке 2019. године, ни Енвер Казаз, некадашњи потпредседник СДА Вогошћа и члан Градског одбора СДА Сарајево (Брка, 2017) – то је био тренутак кад је требало бити против национализма, рата и насиља, а не локални руководилац једне националистичке странке, све после

тога било је касно – а ако је Друга Србија она „Србија која се не мири са злочином“, онда сасвим сигурно то нису ни Давор Бегановић, који одбија да чита о злочинима над Србима у источној Босни ако информације долазе из српских извора, ни Дамир Шаботић, који мисли да је стрељање једини могући начин опхођења са ратним заробљеницима, ни сам Ненад Величковић, који тврди да је говор о злочинима које су над Србима у Сарајеву починили војници Армије БиХ „безочно лагање“.

Последње поглавље Величковићеве књиге је песнички надахнута, емотивна тирада против Задужбине Иве Андрића, Александра Јеркова, Игора Перишића, свеопштег национализма српске књижевне сцене, против бодова за научно напредовање, Сајма књига и тржишта, из које се може само закључити да је аутор толико дифузно гневан да није у стању да се јасно изрази, па се од читаоца очекује да тај гнев прихвати као доказ да је аутор у праву: ко би још, осим Зорана Милутиновића који се бави „млађењем логичке сламе у страшилима“ (223), могао да емоцијама савладаном човеку поставља нека питања? Нешто је ту, међутим, ипак јасно: похвала рецензенту *Караказанцилука* Саше Илићу због теме „српских ратних злочина у Босни и Херцеговини“. (222) Та похвала налази се у истој књизи у којој је Ненад Величковић устврдио да је књижевно представљање ратних злочина Армије БиХ у роману Владимира Кецмановића „безочно лагање“. Емоцијама обузети људи се лако забораве, али ко ће им замерити кад су толико гневни? Емотивно је ирационално, каже Величковић и сам. (49) Пред тим гневом свака замерка изгледа као филистарско закерање.¹⁶

16 Да није тако, питао бих Величковића следеће: ако је један од критеријума за укључивање у српски националистички дискурс о Андрићу било „позивање на геноцид“, шта у *Караказанцилуку* значи позивање на геноцид у Сребреници? (223)

Ја ћу, досадан (210) какав већ јесам, ову праву упркос свему завршити досадно, рационално и логично. Није могуће рећи како Ненад Величковић схвата фикцију, књижевност, књижевну критику, историју и национализам, јер:

- он тврди да фикција мора да полаже рачуне стварности, и истовремено цитира Зденка Лешића који тврди да функција фикције није да пренесе информације о историјским чињеницама, него да креира један свет – а не да му полаже рачуне;
- критикује Лубарду што је написао роман, а не аутобиографију или историју своје породице, а сам, уместо документарног или историјског приказа рата у Сарајеву, пише роман *Коначари*;
- без икаквог доказа тврди да дечак-приповедач у роману *Тој је био врео* стоји за колектив којем припада, а осуђује Вука Милатовића који, на основу четвртог поглавља *На Дрини ћуприје*, тврди да Радисављева судбина има и лично и колективно значење;
- тврди да је наратор „замена (покриће, алиби) за аутора“ и истовремено се пита како аутор може бити одговоран за исказе лика који је наратор, па критику која ставове наратора приписује аутору назива „прокрустовском“ критиком;
- каже да је „криптонационализам“ кад неко за себе задржава право да одлучује чији писац неко није, а за себе задржава право да одлучи да Ђопић, Кочић и Андрић нису српски писци;

Али како да га то питам, кад је ово последње поглавље писао обузет емоцијама, дакле у ирационалном стању?

- каже да је одлика националистичког дискурса кад критичар премести неки књижевни поступак из Андрићевог дела у националистички наратив, па га тамо тумачи, а истовремено сам премешта један поступак из Кеџмановићевог дела и тумачи га у бошњачком националистичком наративу;
- каже да је одлика српског националистичког дискурса призивање геноцида над Србима, а сам истовремено призива геноцид у Сребреници;
- хвали Сашу Илића због тематизовања ратних злочина, и осуђује Владимира Кеџмановића – због тематизовања ратних злочина;
- осуђује постмодернистички радикални релативизам, и истовремено тврди да о прошлости можемо знати само оно што смо лично искусили;
- негодује због академске праксе рецензирања научних радова, и прекорева Бранка Тошовића што није осигурао квалитетне рецензије радова у зборнику који је уредио;
- каже да је *Караказанцилук* написао због Босне и Херцеговине, јер је у њеном интересу позван да говори, а претходно је друге осуђивао због научног патриотизма;
- мене оптужује због лагања, непоштења, полемичких трикова и недостатка етике, чак и недостатка људскости, а дописује и скраћује властити текст који је предмет нашег спора;
- доказом мог национализма сматра то што користим књигу у којој пише исто што и у пресудама Трибунала у Хагу и судовима Босне и Херцеговине, а експлицитно заговара „истину“ бошњачког национализма да над Србима цивилима у Сарајеву Армија БиХ није починила злочине.

„Зар контрадикторности у науци не треба барем објаснити, ако их се већ у недостатку воље и знања не може ријешити?“ пита се Величковић. (142) Овде га ја остављам да се сам о томе постара, мени је све јасно и никаква објашњења више не очекујем.

APPENDIX 1

1. Величковић каже да сам ја без икаквог основа одлучио да цели његов чланак „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“ схватим као додатак полемици коју сам водио са Енвером Казазом, а „упркос исказу да та полемика није тема чланка“ и да он није хтео да улази у „питање првенства“ (183). Величковићев чланак, међутим, почиње упућивањем на ту полемику, у којој је Казаз тврдио да бошњачки националистички дискурс о Андрићу само „потврђује и преузима“ оно што о Андрићу каже српски националистички дискурс о овом писцу, а завршава се закључком: „Сасвим је могуће да све оно што српско националистичко читање комотно приписује Андрићу бошњачко узима као готову ствар“ (182) – закључком уредно поновљеним на страници која претходи овом Величковићевом порицању. Величковић сматра да је у овом чланку доказао баш оно што је Казаз тврдио без икаквих доказа – наиме, „првенство“ тог непостојећег српског дискурса. У разговору са Драганом Марковином, Казаз потврђује да је Величковић овај чланак написао након што су се њих двојица договорили да је незгодно да Казаз, као човек „са бошњачким именом и презименом“, износи доказе у прилог овом тврђењу – то име и презиме нису му претходно сметали да тврди како српска књижевна критика Бошњаке представља као „демона које тре-

ба уништити“ – па су одлучили да то уради Величковић, из које одлуке је и настао „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“. (*Стиварно сћање у БиХ*, 4’30” – 6’45”) И упркос свему овом, Величковић тврди да та полемика није тема чланка, и да сам ја самовољно одлучио да Величковићев чланак тако схватим? И то долази од аутора који у овој књизи оптужује мене и друге људе да безочно лажемо?

2. У *Караказанцилуку* Величковић тврди да је тај закључак у чланку „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“ – „споредан“, а да је „главно питање чланка [...] како таква читања доприносе конструкцији колективне трауме“. (185) На жалост, није тако: можда је то била Величковићева намера, али у чланку који је написао то није тако. Траума нема никаквог значаја за разумевање Величковићевих разматрања, и позивање на Александерову теорију трауме изгледа више као накнадни додатак – накнадно пронађени теоријски оквир – нечему што с размишљањем о трауми нема много везе, али има везе са малочас поменутом одлуком да Величковић обави посао који Казаз није завршио: да докаже „првенство“ српског дискурса о Андрићу, што и стоји сасвим експлицитно у закључку чланака. Да би накнадно изменио интенцију чланка „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“, Величковић му у *Караказанцилуку* мења наслов: овде се он зове „Колац дјело краси“.
3. Пишући о Андрићевом запису „Ноћни разговор 1941.“, Величковић тврди да Милутиновић целу причу „није никад видео“. (207) Верзија коју сам користио у полемици са Шаботићем идентична је верзији у критичком издању Андрићевих дела: *Лирика, Критичко издање дела Иве Андрића*, књига 15, приредио Милан Потребих, Београд: Задужбина Иве Андрића, 2019, стр. 79–80.

4. Није ништа „манипулативно“ (186) у разматрању нечијег рада независно од осталих прилога у истој публикацији. Тај зборник није колективна монографија, него збирка независних прилога, лабаво окупљених око једне теме. Ни један од осталих прилога у зборнику не бави се темом наводног српског дискурса о Андрићу, и ни један не почиње упућивањем на моју књигу *Бићка за прошлост*.
5. Ако бих и поверовао Величковићу да је изворно написао чланак у којем се *главни аргументи развија у фусноћима*, а не у самом тексту, и да су му уреднице те фусноте избрисале, морао бих онда и да поверујем како су те три уреднице од којих се само једна, Ева Коволик (Eva Kowollik), бави јужнословенским књижевностима, на Величковићев оригинални чланак (то је, каже Величковић, верзија објављена у часопису *Ријеч и смисао* и књизи *Караказанцилук*) самоиницијативно и без Величковићевог знања додале реченицу „Палавестра, емоционално ангажован на једној од страна у сукобу у рату за поделу Југославије, напушта ригорозне процедуре академског мишљења и користи Андрићево дело, погрешно га интерпретирајући, као доказ невиности српског народа.“ (Величковић, 2020, 445) На некоректност те реченице упозорио сам Величковића у књизи *Фантом у библиотеци*, те је она нестала из верзије објављене у часопису *Ријеч и смисао*. Ако је Ева Коволик то заиста *дописала* Величковићевом чланку, онда је у питању најгрубља повреда професионалне етике. Ева Коволик морала би да о томе понуди објашњење и јавно извињење, чиме би се дефинитивно с Величковића скинула одговорност за ову реченицу и потврдило његово тврђење да је верзија из часопису *Ријеч и смисао* оригинал, а „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“ скраћена верзија оригинала

у којој је Коволик непрофесионално дописивала шта је хтела. Ако, међутим, то објашњење и извињење изостану, имаћемо пуно право да се питамо шта, заправо, Величковић има у свести кад мене оптужује да лажем, да сам непоштен и агресиван, и да претпостављам академску реторику елементарној етици? (211) У фусноти 11 на страни 195 Величковић ме оптужује да пресецам његове реченице напола и погрешно их интерпретирам, и као пример наводи реченицу „издавачи са националним програмом и ауторитетом, аутори са репутацијом националних институција, или чланови националних академија наука и уметности“ која се, каже Величковић, наставља „у слободном избору – Глас Српски, Бања Лука, Завод за уџбенике и наставна средства...“ итд. Али у „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“, о којем је реч у *Фанџиому у библџиотеци*, та реченица се не наставља, него престаје тачно тамо где и мој цитат. (Величковић, 2020, 434) Наставља се у верзијама из часописа *Ријеч и смисао*, и *Караказанцилука*, које су обе објављене после *Фанџиома у библџиотеци*. Је ли и то избацила Ева Коволик? Или Величковић накнадно додао? Мора ли неко ко заговара „највише научне стандарде“ да манипулише различитим верзијама властитог текста, и притом мене оптужује за лажи, манипулације, непоштење, пресецање цитата напола, и погрешне интерпретације? Ламија Ченгић је одговорна за нејасан енглески овог чланка (183), Ева Коволик га скраћује и дописује, ја сам му „коаутор“ (191) – да ли има нешто у „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“ за шта Ненад Величковић прихвата одговорност?

6. Тачно је да у *Фанџиому у библџиотеци* не дефинишем појам национализма (187), као што га није дефинисао ни Величковић у „The Serbian Discourse on Ivo

Andrić“ – а ни у *Караказанцилуку* не дефинише ни национализам ни идеологију – али из *Бишке за њрошлосџ* сасвим је јасно шта сматрам национализмом и на које ауторе се ослањам. Није, међутим, тачно да „ни у *Бици за њрошлосџ* ни у *Фаниџому у дидблиоџеци* читалац неће наћи референце на теоријска разматрања тог концепта“ (200): пажљиви читалац наћи ће их на страници 122 *Бишке за њрошлосџ*. Од аутора који су ту побројани Величковић ће сазнати да је национализам много сложенији феномен него што се њему чини: „нема национализма тамо гдје нема новца“, каже он. (219) Не знам како ово одређење национализма Величковић усклађује са сврставањем моје маленкости међу националисте, али ово успутно и олако одређење национализма пре спада у дискурс који писци и књижевни критичари производе кад им се прохте да у медијима мало глуме политичке аналитичаре, него у озбиљну књигу која се непрестано заклиње у „највише научне стандарде“. Да се то којим случајем нашло у чланку датом неком озбиљном научном часопису са анонимном рецензијом, рецензенти би аутору скренули пажњу да се не може о једном тако сложенем феномену овако олако говорити. Због тога Величковић објављује тамо где рецензената нема: у *Алманаху Српског културног друштва Просвјета*, у властитом онлајн часопису *Ријеч и смисао*, код издавача где озбиљних рецензија и нема, а ако баш мора да се рецензира – онда нека „највише научне стандарде“ потврди Саша Илић.

7. Иако сам му у *Фаниџому у дидблиоџеци* превео шта његов властити чланак „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“ тврди (Милутиновић, 2020, 13), он то и даље не разуме. На самом почетку Величковић каже да у *Бици за њрошлосџ* ја одређујем бошњачки национа-

листички дискурс о Андрићу као „негативно портретисање Турака и Бошњака, мржњу према Муслиманима и исламу“, итд, (Величковић, 2020, 433), што је чиста бесмислица. Тај део текста „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“ не налази се ни у верзији у часопису *Ријеч и смисао*, ни у оној прештампаној у *Караказанцилуку*. Да није и то додала уредница Ева Коволик, без Величковићевог одобрења? Она, с једне стране, скраћује Величковићев текст тако што из њега избацује фусноте у којима се налазе Величковићеви најснажнији аргументи, а с друге дописује ону реченицу о Палавестри и ову бесмислицу о *Бици за прошлост*? Можда бих и могао да наставим полемику са неким ко тврди да сам ја четвороножна животиња, а не човек, али овакве манипулације текстовима Величковића у потпуности дисквалификују као кредибилног саговорника. Да ствар буде још гора, потпоглавље *Караказанцилука* у којем о томе говори Величковић насловљава „Добра вера и полемички трикови“. Такође, видим да Величковић и даље не разуме шта тачно значи *the* у наслову „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“. (197) Да се код неког ко то зна претходно распитао, цела дискусија на страници 197 могла је бити изостављена. Не мора свако знати енглески, али да Величковић исправља мој превод са енглеског ипак је мало претерано: „При томе *sympathy*, са значењем жаљења због туђе несреће, преводи са *симпатија*“. (189) У *Великом речнику страних речи и израза* Клајна и Шипке симпатија је дефинисана као „саосећање“, што је исто што и „жаљење због туђе несреће“.

8. Разумем колико је по Величковићево самопоштовање неугодно све што је прочитао у *Фантому у библиотеци*, али полемичким нотама као што је ова свакако неће учврстити своју репутацију: „Алек-

сандер такође тврди да је процес трауме друштвено благотворан' (Милутиновић 2022:21), иако Александер не каже то. Него: културне трауме. Ево, професор има цитат који је сам изабрао, а није у стању да га тачно сажме.“ (189) Наравно да је у Александеровом чланку реч о културној трауми, а не о прелому подлактице, и баш због тога се „културна“ не мора стално понављати. Ни Александер не пише сваки пут „културна траума“, него само „траума“, и Величковић га у томе у „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“ следи: ни он не пише „културна траума“ сваки пут, јер је „траума“ сасвим довољно. У верзији објављеној у *Караказанцилуку*, додуше, „културна“ је понекад додато „трауми“ тамо где тога у енглеском тексту није било (на пример:156). Такође, из цитата Хејдена Вајта нисам изоставио „епитет изниман (*extraordinary*)“ (202): читалац то може проверити на страници 65 *Фанџома у библиотеци*. Реченица коју Величковић наводи на страници 202 *Караказанцилука* није цитат, него парафраза у којој се не мора поновити свака реч.

9. Нисам одбио да се бавим чланком Радета Лаловића из 2018. године зато што је он школски инспектор, како Величковић тврди (196), него, сасвим експлицитно, због Величковићевог непромишљеног анахронизма: „Подсетимо се да је најновији велики допринос бошњачком националистичком дискурсу о Андрићу, књига *Андрићевство* Русмира Махмутџеџајића, објављена 2015. године. Сви велики камен-темељци овог бошњачког дискурса објављени су *јодинама њре* него што је Лаловић сео да напише своје поглавље – а Величковић би хтео да нас увери да су Куртовић, Зулфикарпашић, Филиповић, Ризвић и Махмутџеџајић у својим делима *узели здраво за јоџово* и *јоновили* то што је Лаловић написао

2018. године. Ако бисмо ово тврђење хтели озбиљно да схватимо, морали бисмо рећи да је Величковић у сукобу са основним логичким законима, да не верује да га имало обавезује то што интерпретира, и да има чудан однос према чињеницама и доказима.“ (Милутиновић, 2022, 107–108) Ипак постоји граница до које ваши саговорници могу да дозволе да им одузимате време: моју границу Величковић је додирнуо овим анахронизмом.

10. Нисам комесар Задужбине Иве Андрића, како Величковић тврди (211), таква функција у Задужбини не постоји, нити сам икада на било који начин у њој био ангажован. У *Караказанцилуку* Величковић призива све полемике које сам водио – укључујући и ону са Михаелом Мартенсом – јер, ваљда, моји претходни опоненти нису умели да са мном изађу на крај, па ће он то да исправи. Зато се иронично обрушава на *Свеске* Задужбине, и мој избор да Дамиру Шаботићу, који ме је критиковао на *Пешчанику*, одговорим у *Свескама*: „Задужбина Иве Андрића је институција која гарантује квалитет расправе, а то значи и научну објективност за коју је *Пешчаник* неспособан. [...] Ако постоје још нека места на свијету гдје се људи баве Андрићем, шта *Свеске* разликује од тих мјеста?“ (184) Нема места за иронију: *Свеске* објављују и прилоге с којима се уредништво не слаже. Објавиле су чланке о Андрићу из пера Шукрије Куртовића, Есада Дураковића, Мустафе Мулалића, Дубравка Јелчића и Ивана Ловреновића, па тако служе као форум у којем се могу сучељавати различита мишљења. За разлику од *Свезака*, *Пешчаник* у својој научној објективности избацује делове интервјуа или чланака који противрече његовој политици и тако мења смисао онога што аутори говоре или пишу. С друге стране, овакав заговорник највиших

научних стандарда и познавалац „финеса финоће“ (15) наратологије, какав је Величковић, могао је и да примети како Дамир Шаботић у својој критици *Бијке за йрошлосй* тврди да је наратор Андрићевог „Писма из 1920. године“, који је *лик* у представљеном свету, заправо *ауџор* ове приповетке, сам Иво Андрић – уобичајена грешка бошњачких националистичких критичара Андрића о којој се опширно расправља у *Бици за йрошлосй*. Једна од уредница *Пеишчаника* студирала је тамо где сам ја предавао, али Шаботићу је ово ипак прошло. Уредништво *Свезака*, међутим, зна за разлику између лика и аутора, па би или аутору скренуло пажњу на омашку, ако из целине прилога закључи да је у питању омашка, или такав прилог не би ни објавило, ако закључи да аутор не зна елементарне ствари. Те две околности *Пеишчаник* значајно разликују од *Свезака*. На све то, позицију *Пеишчаника* у овом спору о Иви Андрићу недвосмислено је одредила Латинка Перовић својом похвалом књиге *Андрићевсйво* Русмира Махмутћехајића, (Милутиновић, 2018, 350) па нема много разлога за очекивање да би Махмутћехајићев критичар на *Пеишчанику* могао да очекује фер третман.

11. Инсистирајући на томе да се дела Иве Андрића не објављују у едицијама које су насловљене „Хрватска књижевност“, Задужбина Иве Андрића брани његову за живота више пута изречену позицију, што и јесте њена дужност. Они који тврде да је Андрић „до краја живота остао (корпусно и национално) неизјашњен“ не знају о чему говоре, а на толиком незнању никакво „критичко преиспитивање“ не може да се заснује.
12. Уопште не сумњам у Величковићево тврђење да је Шаботићеве прилоге на *Пеишчанику* прочитало много више читалаца него моје у *Свескама*: од тих

стручњака за књижевно дело Иве Андрића месецима сам са сарајевских IP адреса добијао електронске поруке са најодвратнијим псовкама, какве раније никад нисам чуо, али ја то нисам схватио лично. Пошто знам да је један од постулата бошњачког шовинизма тврђење да Бошњаци „пре доласка Срба у Босну“ (јер за њих су Срби у Босни дошљаци, а не аутохтони народ) никад нису псовали, него су им те псовке Срби донели, ја сам то схватио као резултат одлуке да се Србима њихове псовке врате, и да сам ја само одабран за сабирни центар те акције.

13. Величковић тврди да му у „The Serbian Discourse on Ivo Andrić“ није ни био „циљ да генеалогiju учини очигледном“, него је то „гурање у први план генеалогije“ (191) мој додатак његовом чланку. Али у том чланку то није тако: у закључку Величковић инсистира на томе да девет аутора које критикује представља „видљиву и несумњиву традицију“, и пажљиво наводи шта је ко од кога преузео. (Величковић, 2020, 451–452) Пошто је то тврђење поновљено и у верзији овог чланка у *Караказанцилуку* (180), нема разлога за претпоставку да је и то дописала уредница Ева Коволик.
14. На моју примедбу да Величковић предаје дела Иве Андрића у курсу о српској књижевности, а ипак тврди да Андрић не спада у српску књижевност, Величковић ми одговара да „предаје и Зорана Милутиновића и бошњачки дискурс о Андрићу, што је за ову расправу кудикамо важније“. (197) Морам признати да не разумем апсурдну логику овог одговора: „не знам колико је сати, али моја тетка радо једе сира“. Зар је било толико тешко одговорити на питање шта ће Андрић у курсу „Српска књижевност прве половине двадесетог века“, ако није српски писац?

15. Овде није место да се Величковићу објашњава значај Хејдена Вајта за теорију историографије и књижевну теорију, али ми је из Величковићевих коментара о овом аутору (200–201) сасвим јасно да он Вајтову мисао не познаје. Као што је претходно отписао Гадамера као „релативисту“, тако овде отписује и Вајта, али из онога што тврди, као и из уопштених фуснота које ту додаје, очигледно је да о Вајту има само информације из друге руке. Наравно да му је онда Вајтов аргумент „конфузан“ (201) али то није разлог ни да о Вајту записује све саме бесмислице, ни да измишља да је „Милутиновић мртво-хладно Холокауст (искуство Прима Левија) упореди[о] са османском влашћу (Андрићева фикција), а Вишеград под том влашћу са Аушвицом.“ (201) У *Фантому у библиотеци* Вајт је само један од аутора – од којих нико није релативиста – који потврђују да је Величковићево схватање односа књижевности и историје, с једне, и прошлости, с друге стране, наивно и погрешно. Свако ко провери шта пише на страници 100 *Фантома у библиотеци* лако ће видети да не поредим Вишеград под влашћу Османлија са Аушвицом, него поредим *представљање прошлости* у Андрићевим и Левијевим делима. То је толико очигледно, да се не могу отети утиску да је овим Величковић желео да скрене пажњу са питања које му на тој страници постављам, питања на које упорно избегава одговор: „да ли постоји сукоб између референцијалне функције у Андрићевом дискурсу, и његове експресивне, афективне и поетске функције?“ (Милутиновић, 2020, 100) То питање је кључно – странице 100 и 101 су међу најважнијима у овој књизи – јер тражи од Величковића да се изјасни о свом схватању појмовног пара *уопштељиво* и *неприхваћљиво*: историјску слику Вишеграда у Ан-

дрићевим делима српска националистичка критика сматра употребљивом, каже Величковић, а бошњачка неприхватљивом. Ако има сукоба између истиносног садржаја онога што Андрић каже о искуству османске власти и реализма те репрезентације – ту се јасно види зашто је парафраза онога што Вајт каже о Левију била корисна – онда су бошњачки националисти у праву и Андрић клевета Османлије те Бошњацима, који се с овима идентификују, наноси душевну бол. Али ако нема тог сукоба, онда није јасно због чега бисмо спречавали методичаре какав је Милатовић да тврде како ће ђаци, читајући *На Дрини ћуџрију*, хтели-не-хтели, успут научити две-три ствари о Вишеграду под османском влашћу. И даље, ако је тако, како да захтевамо од српских критичара, националиста или анти-националиста, да ту верну и истиниту слику *ићоришу*, и зашто бисмо то чинили? Сасвим разумем због чега је Величковић избегао да одговори на ово питање и окомио се на „постмодернистички радикални релативизам“, и још, за сваки случај, бацио димну бомбу тврдећи да ја изједначавам Аушвиц и Вишеград – али то нипошто не оснажује његову полемичку позицију. Напротив, то је безусловна капитулација.

Али, ова Величковићева мисао се наставља овако: „Примо Леви је био свједок и жртва догађаја у Аушвицу и своје је искуство писао у литерарној форми као свједок. Зато нема сукоба. Андрић није био ни једно ни друго. Његов се приповједач креће фикционалним простором, за који се референцијалност не може тражити на исти начин“. (201) Величковићево сучељавање „истине“ *Коначара* и „безочног лагања“ романа *Той је дио врео* баш је и било засно-

вано на околности да је аутор првог био „припадник Армије БиХ од 23.7. 1992. до 6.3.1996.“, а аутор другог избеглица у Београду, те да овај први може полагати право на истину репрезентације, иако није видео оно што су многи други видели, а овај други „безочно лаже“, иако читав низ докумената, извештаја, сведочења, судских пресуда и историографских синтеза потврђују ту наводну лаж. За Величковића не би било сукоба између „референцијалне функције у Андрићевом дискурсу, и његове експресивне, афективне и поетске функције“ само под условом да су Османлије на ћуприји уместо Радисава набиле на колац Иву Андрића, па би он онда, као сведок и жртва, могао да о томе пише. *Овако, ипак, има сукоба.* И, као што се и могло очекивати, ту где треба обликовати властити аргумент јасно, елоквентно и недвосмислено, Величковић само дода „...за који се референцијалност не може тражити на исти начин“. Уместо прзницења, измишљања и вређања, требало је ову реченицу развити у интерпретацију, па би онда од Величковићевог учешћа у овој полемици било неке користи.

Сасвим сам узалуд на четири странице *Фантазма у диклоуици* цитирао читав низ аутора који објашњавају однос историографије и књижевности према прошлости. Ништа од тога Величковића није ни дотакло. Величковићево стварање конфузије са *искусством историје* равно је конфузији коју је створио храбро се отискујући у наратолошку анализу, о чему више у наставку. На моју реченицу „нема сукоба између ‘истиносног садржаја’ онога што Андрић хоће да каже о искуству османске власти и ‘реализма’ те репрезентације“ Величковић наставља свој коментар:

ми не знамо чије је то искуство. Андрићево није. Шта је то искуство османске власти? Ко је тачно потчињен и понижен у фикцији, а ко у историјском стању? Како се то може знати, кад су вјерност и истиносни садржај и реализам под наводницима, а истина једном јесте а други пут није? Шта је разлика између истине и „истине“ у вези са стварном масовним злочинима? (202)

Наводници су у ову моју парафразу ушли из Вајтовог текста: нико ме не може убедити да и Величковић то није схватио, као што ми је јасно да захтева да се расправа врати на сам почетак, и да кренемо од стварања света – „ко је тачно потчињен и понижен...“ – јер разуме да се нашао у слепој улици властите аргументације. Наравно да искуство османске власти није Андрићево, као што ни искуство „људи спаљени[х] 1992. године у Пионирској улици у Вишеграду“ (202), како се наставља Величковићев текст, *није Величковићево*. Или, ако хоћете, оно је Величковићево у истој мери и на исти начин на који је искуство османске власти у Вишеграду Андрићево. И тако су се, захваљујући Величковићевој несклоности да мисли кохерентно, улоге преокренуле: Вајта критикује због „радикалног постмодернистичког релативизма“, а не види да из његових властитих тврђења следи да о прошлости можемо знати само оно што смо лично искусили.

16. И одмах после овога, Величковић изненада прелази на критику моје књиге *Бијка за прошлост*: док на први део књиге Величковић нема примедбе, у другом делу ја сам, каже, са књижевне критике прешао на рат у Босни и Херцеговини, одустао

од научне истине и кренуо да браним националистичку:¹⁷

Дајући, на пример, повјерење књизи Џона Шиндлера *Unholy Terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad*, прије него трибуналу у Хагу, у вези са злочинима муџахебина над српским заробљеницима, Милутиновић полемичар одшкринуо је врата полемичкој дискредитацији Милутиновића научника. На оправдану примједбу Давора Бегановића да у књизи користи непровјерен извор (и нетачну информацију) кад доказ да су и над Србима у Босни и Херцеговини вршени злочини, Милутиновић одговара [...] (203)

Кад бих хтео да ову полемику са Величковићем скратим на обим једне странице, овај цитат био би сасвим довољан за објашњење због чега је свака даља дебата с њим непотребна. Давор Бегановић није имао ништа против књиге Џона Шиндлера, него је протествовао што сам цитирао податке из извештаја *Сјтање у ойшійини Вишеіград йред издијање райних сукоба и злочини йрема Србима у шоку райних сукоба*, који

17 „Други део“ књиге није никаква одбрана националистичких истина. О рату у Босни и Херцеговини у *Бици за йрошлосій* има укупно шест страница, од 380 колико има цела књига. На страницама 245 и 246 поредим Махмутехајићеву слику рата из *Ангрићевсјива* са подацима који се могу наћи у сарајевским медијима (*Ослобођење* и *Дани*) и у историји Сарајева Роберта Доние. На страницама 250–254 реч је о исламистичкој струји у Странци демократске акције, са подацима и оценама преузетим од Армине Омерике, Ксавијеа Бугарела, Џона Шиндлера, Вјекослава Перице и Шаћира Филандре – двоје Бошњака, по један Француз, Американац и Хрват, који тешко да су заступници српског национализма. Ни Величковић ни његов претходник Дамир Шаботић нису оспорили ни један једини йодайјак који доносим, само им се не свиђа што се ти подаци уопште помињу.

је 1996. године објавио Комитет за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права Владе Савезне Републике Југославије. (Бегановић, 2018) Бегановић не само што је негодовао што цитирам извештај који се може наћи на вебсајту www.slobodan-milosevic.org, као и на многим другим местима, него је написао и да том извештају не верује.¹⁸ Ја, међутим, верујем и том извештају, и извештајима Истраживачко-документационог центра Мирсада Токаче, који је формирала Влада Босне и Херцеговине, иако сам га виђао на неким сасвим компромитујућим бошњачким сајтовима. Величковић, с друге стране, не само што не верује том извештају, него *зна* да је *нејачна* информација да су и над Србима у Босни и Херцеговини вршени злочини. Кецмановић „безочно лаже“ да су у том рату и Срби били жртве злочина Армије којој је Величковић припадао, а ја користим нетачну информацију из непоузданог извора

, и тако се дискредитујем као научник.

О чему се сад даље уопште може разговарати са овим „припадником Армије БиХ од 23.7. 1992. до 6.3.1996.“? Ако се овде неко дискредитовао, то свакако нисам ја. И Трибунал у Хагу се бавио оним што Величковић сматра спорним у књизи Џона Шиндлера, као што су се тиме бавили и судови у Босни и Херцеговини: због баш тих злочина над српским заробљеницима генерал Расим Делић осуђен је на три године пред Трибуналом

18 За разлику од Величковића, Бегановић је сматрао да је тај „други део књиге“, посвећен „откривању идеолошке позадине [Махмућехајићевог] писања“, „чак и релевантнији од оног у којем се сецира дискурс о Андрићу“. (Бегановић, 2018)

у Хагу 2008. године, а због масакра над педесет српских заробљеника суђено је и генералу Сакибу Махмуљину. Један од сведока оптужбе, Миодраг Самац, потврдио је јануара 2021. да су га припадници Армије БиХ под Махмуљиновом командом присиљавали да љуби одсечену главу заробљеника Гојка Вујичића. (*Bosnia Mujahideen Prisoner*). Махмуљин је због ових злочина осуђен на казну затвора од десет година. Апелациони суд БиХ априла 2022. смањио је ту пресуду на осам година, након чега је Махмуљину омогућено да побегне у Турску.

Дакле, и Трибунал у Хагу, и суд БиХ, и Џон Шиндлер потврђују да су над заробљеним Србима у БиХ вршени злочини. Милутиновић полемичар није дискредитовао Милутиновића научника, нити је оно што пише у другом делу *Бишке за прошлости* „националистичка истина“. Напротив, мени је очигледно да Ненад Величковић, негирајући постојање злочина над заробљеним Србима, самог себе дискредитује, све време истичући своје залагање за етику, истину, вредности, антифашизам и југословенство, те своје противљење моралном релативизму. Једина „националистичка истина“ која се овде појављује је „истина“ бошњачког национализма: над Србима у Босни и Херцеговини нису вршени злочини. Ту „истину“ заступа и брани Ненад Величковић.

Величковић и ја очигледно немамо ни минимум сагласности на којем би могао да започне било какав плодан дијалог: он тврди да ме је због мог „моралног релативизма“ средњошколски професор Дамир Шаботић „послао у магарећу клупу“ (204). Овим позивањем Шаботића у помоћ Величковић властиту политичку и етичку позицију чини

joш гором. На питање које у *Бици за йрошлосй* постављам Русмиру Махмутћехајићу – у априлу 1992. године, на самом почетку рата, припадници сарајевског МУП-а стрељали су осам заробљених војника ЈНА у Сарајеву; толико су имали; шта би радили да су имали осам хиљада? – Шаботић ми је одговорио: „Шта би урадили Јевреји Хитлеровим ударницима да су имали политичку и војну моћ нацистичке Немачке? Шта би урадили Индијанци да су у енормном броју којим случајем дошли на континент насељен бијелачким домородачким становништвом, а да су притом умјесто лукова и стријела имали топове, динамит и тешку коњицу?“ (Шаботић, 2019) На страну то што ових осам припадника ЈНА нису били ни нацисти ни колонизатори, и што је овде реч о једном од првих злочина у том рату, Шаботићев одговор на моје питање је недвосмислен: а шта друго, него стрељати ратне заробљенике? Шаботићу је и ово прошло на *Пешичанику*: уреднице, очигледно, нису сматрале да се овим тврђењем Шаботић супротставља њиховој уређивачкој политици.

- 17 Немам ништа против да Величковић и даље сматра да је *devşirme*, популарно назван „данак у крви“, само „лоше решење на штету хришћана“. Савремена османистика, међутим, не мисли тако. На пример, Марк Дејвид Бер пише: „У складу са модерним међународним правним појмовима, Сакупљање је било чин геноцида“. (Бер, 2022, 47)

APPENDIX 2

Величковић за теоријски ослонац бира чланак Ричарда Волша, „Ко је проповедач?“ (Walsh, 1997) преведен у часопису *Реч* 1999. године. Волш заговара не само напуштање Женетове типологије наратора (приповедача), него напуштање наратора као аналитичке категорије: наратор је непотребан и само усложњава ствари, јер увек приповеда или неки од ликова, или сам аутор. Између њих нема места за неку трећу инстанцу. Ово тврђење Волш доказује примерима из прозе 18. и 19. века, а ако се примери модерне прозе уопште појављују у његовој аргументацији, то су онда само са становишта теорије приповедања традиционална дела, као *Порџреџ умейника у младосџи*, *Госџођа Даловеј* или Кафкини романи. Међутим, Волш не изједначава писца као аутора фикције и писца као јавну личност и јасно каже, одговарајући на чувену анализу „Смрти у Венецији“ Дорит Кон (Cohn, 1999, изворно 1983), да нас у овом случају занима Ман као ауџор ове приповетке, а не Ман као јавна личност. „Ман као аутор“ приповетке „Смрт у Венецији“ разликује се не само од Мана као јавне личности, него и од Мана као аутора *Чарџбној дреја*, или Мана као аутора „Тонија Крегера“, или било ког другог његовог дела које није приповедано у првом лицу јединине, на пример *Докџор Фаустџус*. Има, дакле, много тих Манова, и не покрива их све „Ман као аутор“. Термин наратор је баш због тога и уведен,

и није јасно шта би се добило заменом термина „натор *Чаробної дреїа*“ термином „Ман као атор *Чаробної дреїа*“. И сам Волш каже да би се до „ауторске персоналности“ морало доћи апстракцијом из нечијег читавог опуса, и да се може очекивати да ће резултат бити некохерентан: да неће бити могуће доћи до кохерентне, поуздане и једносмислене слике „Ман као атор“. Обећана једноставност на једној страни показује се као иста таква сложеност на другој. Осим тога, Волш оперише јасном разликом између поузданог и непоузданог натора, што су само полови на једној широкој скали, а да и не помињемо да има натора који истовремено демонстрирају и једно и друго. Чим се изађе из Волшовог изабраног корпуса – проза од 18. до раног 20. века – показује се да у прози могу постојати и многоструке перспективе, које оквир једног нативног гласа не може да покрије.

Није јасно зашто је Величковић баш Волшов чланак изабрао за свој теоријски оквир, јер је очигледно да се њихови погледи на категорију натора разликују: Волш нам саветује да се те категорије одрекнемо као непотребне, а Величковић тврди да је постојање натора „тачка ослонца фикције“, баш оно што разликује фикцију од нефикције. Како бисмо се такве категорије могли одрећи у проучавању фикције?¹⁹

19 Волшов чланак „Ко је приповедач?“ непогодан је као теоријски оквир за ову Величковићеву анализу из још једног разлога: Волш, наиме, изричито одбацује идеју да су оптужба за „лажност“ или похвала за „истинитост“ приповедања на било који начин релевантне у анализи фикције. (Walsh, 1997, 504) Величковић, међутим, сматра да фикција има обавезу да „реалности полаже рачуне“ (21), и да се раскривањем аутора скривеног иза натора фикција „суновраћује у реалност, губи имунитет и престаје бити ауторов непробојни заклон у пољу политичке борбе“. (22) Пажљивом читаоцу неће промаћи околност да Волш не каже како је сваки натор маска аутора: он прави

Ову Волшову сугестију наратологија је игнорисала, па је у двадесет првом веку отишла у правцу супротном од овог за који се Волш залагао: наратологији је и Женетова типологија наратора, коју Волш сматра сувише компликованом, изгледала као сувише једноставна да покрије све облике приповедања, а нарочито приповедања настајалог после Другог светског рата. Књига Брајана Ричардсона *Нейприродни јласови* (Richardson, 2006) показала је колико је Женетова типологија заправо неадекватна да представи сву разноликост гласова који приповедају у књижевности двадесетог века: рецимо, приповедање у другом лицу једине, или првом множине, или истовремено приповедање различитих гласова који се мешају и једни друге оспоравају. Ако прихватимо Волшов предлог и сложимо се да је глас који приповеда увек глас аутора, како ћемо разумети фигуру саговорника или бестелесног испитивача, као што су они у Џојсовом *Улису* или Кишовом *Пешчанику*? Како ћемо објаснити оно што Ричардсон назива „де-нарација“, у којој наратор негира аспекте света које је сам створио својим приповедањем? Како ћемо аутором заменити Ричардсоновог „пропустљивог наратора“, глас који каже „ја“ али преступа границе појединачне свести?

Величковићева наратолошке анализе и *Коначара* и Кецмановићевог романа *Тој је дио врео* биле би успешније кад би имао јасан поглед на функције аутора, наратора и „дјела у целини“ и доследан став о томе да ли се

јасну разлику између лика-наратора, какав је Величковићева Маја, и имперсоналног наратора, какав је онај који приповеда „Смрт у Венецији“. Овим првим Волш се не бави. Он сматра да је аналитичка категорија „наратор“ непотребна само у овом другом случају, и да бисмо ту морали да применимо Окамов бријач: категорије не треба умножавати ако су непотребне, имперсонални наратор у трећем лицу, који није део приказаног света, може се изједначити са аутором.

сви искази наратора могу, или морају, приписати емпиријском аутору. Без тога, Величковић плута између различитих позиција, истовремено заговарајући оне због којих своје критичаре прекорева. Да би се конфузија избегла, наратологија разликује *емпиријског аутора* (Ненад Величковић) од *имплицитног аутора*, што је скраћеница за комбинацију интелигенције, знања, мишљења и осећања одговорну за приповедање у целини. То је блиско ономе што Величковић назива „дјелом у цјелини“: имплицитни аутор стоји за тоталитет свих структурних и формалних односа у тексту. То није инстанца слична наратору, нити користи наратора као маску или алиби, јер се налази на сасвим другом нивоу. Имплицитни аутор је принцип одговоран за произвођење и наратора (било персоналног или имперсоналног) и читавог представљеног света, за композицију дела и све идеолошке и естетичке позиције у њему. Емпиријски аутор и имплицитни аутор у једном делу могу се значајно разликовати по својим погледима, идејама, естетичкој и идеолошкој позицији, и баш због тога их наратологија разликује, а и један и други могу бити значајно различити од наратора, било да је овај персонални или имперсонални.

Претходно разматрана Величковићева дебата са критичарима *Коначара* не може се ни на који начин усагласити са овим сасвим стандардним појмовима наратологије. Критичари *Коначара* реаговали су на партикуларне исказе наратора овог романа, за које су веровали да су нетачни, и да представљају њихове народе у негативном светлу. Наратор није аутор, ни емпиријски ни имплицитни, било да је лик из представљеног света, или имперсонални глас који приповеда. Он није ни маска ни алиби, а емпиријски аутор се иза њега крије колико и иза свих других ликова у приповести. Није немогуће да се становишта наратора, имплицитног

аутора и емпиријског аутора у неком делу поклопе, али то се нипошто не сме претпоставити као нужно: ако мислимо да се то догодило, морамо прво показати како се смисао неког исказа наратора поклапа са *интенцијом дела* – што неки наратолози сматрају синонимом за имплицитног аутора – и како се смисао тог исказа и интенција дела поклапају са смислом свих других дела и свих доступних исказа емпиријског аутора. То је лева страна наратолошког дијаграма: *емпиријски аутор* → *имплицитни аутор* → *наратор*.

Упркос Величковићевом напору да нас убеди како дечак у Кецмановићевом роману није наратор, него фокализатор, та два појма узајамно се не искључују. Напротив: у приповедању у првом лицу наратор је редовно и фокализатор. Величковић, очигледно, овде следи Мике Бал и њену верзију наратологије: преведена је на наш језик и лако доступна, за разлику од Женетове, Чатманове или Принсове, које се морају читати на француском и енглеском. Али то није без ризика. Термин фокализација је Женетов, и односи се на селекцију наративних информација. Бал је покушала да створи нову наративну инстанцу – фокализатора – и наишла на снажан отпор. Фокализатор као наративни агент за Женета не постоји, јер израз „*фокализован* се може применити на саму нарацију, а ако се *фокализатор* на неког односи, то може бити само особа која *фокализује нарацију* – дакле, наратор“, каже Женет у својој реакцији на покушај Мике Бал да уведе још једну наративну инстанцу. (Женет, 1990, 73) Не треба ни помињати да је ово изненадно увођење новог наративног агента у супротности са Величковићевим теоријским оквиром – Волшовим одбацивањем инстанце наратора – јер Бал не само што задржава инстанцу наратора, него уводи још и инстанцу фокализатора. С друге стране, употреба термина фокализатор, уместо *фокализације*,

намеће идеју да је та функција статична: као што се глас који приповеда причу не може променити а да се не промени и наратор – да неко други преузме приповедање – тако би требало да следи да и фокализатор мора увек да селекује наративне информације са исте тачке гледишта. То, међутим, није тачно: исти наратор може да премешта „фокус на“ различите аспекте. Фокус се може променити у истој реченици и по три пута, а да то још увек остане реченица коју изговара наратор. Фокализација може да буде, и најчешће јесте, флуидна, јер је њена сврха приповедање једне приче, а не стриктно дефинисано власништво над перцепцијама и информацијама. Женет, који је појам фокализације увео да би заменио магловити *point of view* традиционалне критике, у исти мах је увео и два појма који одређују преступање информационе норме коју текст својом целином поставља: *йаралейса*, укључивање неког догађаја који би морао да измиче фокусу, и *йаралийса*, изостављање догађаја који би у фокусу морао да буде. Здраворазумско закључивање о томе шта би неки наратор могао или морао да зна о причи коју приповеда ту не игра никакву улогу: „Пресудни критеријум није толико материјална могућност или чак психолошка плаузибилност, колико текстуална кохеренција и наративни тоналитет“, каже творац овог појма Женет. (1983, 208)

Будући да Величковић није само идеолошки критичар, него своје судове заснива на закључцима до којих је дошао захваљујући највишим научним стандардима, он нас подсећа на наратолошку перспективу коју је развио Умберто Еко. У анализи власти тог романа *Коначари* Величковић нам је показао како схвата леву страну наратолошког дијаграма, а сад прелази на његову десну страну: *нараѿор* ← *имѿилициѿни чииѿалац* ← *емѿиријски чииѿалац*. Еко је своју верзију критике читалачког одговора развио у неко-

лико есеја који су 1979. године сакупљени у књизи *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*, и ту је његова позиција најјаснија, али Величковић се уместо ње опредељује за популарну књижицу *Шести шетњи приповједним шумама* (1994), преведену у Загребу 2005. године, у којој је теми читалачког одговора посвећено тек једно поглавље. Та књига има предност што је лако доступна и популарно писана – не за стручну, него за ширу публику, нешто као „семиотика народу“ – али и недостатак што на тако малом простору Екови погледи нису изложени онолико прецизно колико би требало да буду. Зато је Величковићу промакло неколико важних аспеката Екове теорије, којима овде треба посветити мало простора.

Уобичајене нараторолошке термине имплицитни аутор и имплицитни читалац Еко замењује својим варијантама: *модел аутор* и *модел читалац*. Њихово значење се не разликује од ових уобичајених, па сам Еко каже да је његов модел читалац врло сличан појму имплицитни читалац, који је темељно анализирао Волфганг Изер. Имплицитни или модел читалац није емпиријски читалац него низ текстуалних упутстава, фиктивни читалац пројектован текстом. Као и имплицитни (модел) аутор, и имплицитни (модел) читалац је текстуална категорија, слика идеалног читаоца који текст разуме следећи сва упутства која су му дата, и усваја интерпретативну и естетску позицију коју му текст нуди. Изер га је дефинисао као „конструкт који нипошто не сме бити изједначен са било којим стварном читаоцем“, „текстуалну структуру која антиципира присуство реципијента“, „мрежу структура које захтевају одговор, што подстичу читаоца да разуме текст“ (Изер, 1980, 34), и најлакше би га било замислити као стопе у снегу које вам је аутор оставио, у које треба да крочите како бисте разумели дело онако како

аутор хоће да оно буде схваћено – да бисте разумели интенционално значење дела.²⁰

Величковић, нажалост, „модел читаоца“ схвата као „доброг читаоца“, а не као текстуалну категорију. За то је донекле крив сам Еко, који у овом популарном штиву није инсистирао на прецизности. На почетку другог поглавља Еко уводи дистинкцију између „модел читаоца првог нивоа“ и „модел читаоца другог нивоа“: овај први чита да би видео шта ће бити на крају, хоће ли се њих двоје узети и да ли је убица заиста батлер, а овај други се пита „каквог читаоца ова прича хоће да од њега начини“, и хоће да разуме „шта ради модел аутор док се читаоцу ставља на располагање као водич“. (Еко, 1998, 27) Дакле, у једном тексту постоје модел читаоци на различитим нивоима: један је онај на нивоу фабуле, читалац првог нивоа, а други обухвата сва текстуална упутства, читаву мрежу структура које захтевају одговор, и то је модел читалац другог нивоа. Ако су они и даље модел (имплицитни) читаоци, онда су и даље текстуалне структуре, једна једноставнија, друга сложенија. Екове формулације („хоће да зна“, „пита се“, „постаће потпуни модел читаоци“), међутим, непажљивом читаоцу омогућавају да заборави о чему је реч, и да читаоца првог нивоа и читаоца другог нивоа схвати као *емпиријске читаоце*. Том искушењу ваља се одупрети, јер иначе појам модел (имплицитни) читалац више нема никаквог смисла: он онда почиње да значи само „читалац који чита због фабуле“ и „стварно добар читалац“.

20 Еко такође посвећује неколико страница објашњењу појма модел аутор, што је аналогно имплицитном аутору, и Величковић једну од Екових реченица цитира, па није јасно зашто је претходно у овом поглављу створио ону конфузију између наратора, имплицитног аутора и емпиријског аутора. Једино објашњење могло би да буде да је за Еком посегаво тек пишући други део овог поглавља, и да није сматрао да би у светлу онога што Еко пише требало да ревидира први део.

ЛИТЕРАТУРА

- Академски извјештај о сјрагању Срба и Сарајеву од 1991. до 1995. године,
<https://www.incomfis-sarajevo.org> , приступљено 13. новембра 2024. (без године издања)
- Андрић, Иво. 2017. *Вечна присујноси Њејошева*, Андрићград: Андрићев институт.
- Бегановић, Давор. 2018. „Како размишљати о Андрићу“, портал *Иван Ловреновић*,
<https://ivanlovrenovic.com/clanci/recenzije/davor-beganovic-kako-razmisljati-o-andricu>
приступљено 1. децембра 2024.
- Бер, Марк Дејвид. Marc David Baer. 2022. *The Ottomans. Khans, Caesars and Caliphs*. London: Basic Books.
- Бергхолц, Макс. Max Bergholz. 2016. *Violence as a Generative Force*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Брка, Амир. 2017. „Најебо-си-ти“. Портал *Тешањ.нет*.
<https://tesanj.net/2017/09/01/amir-brka-najebo-si-ti/>
приступљено 7. децембра 2024.
- Босвел, Џејмс. James Boswell. 1999. *The Life of Samuel Johnson*. Ware: Wordsworth Editions.
- Bosnia Mujahideen Prisoner 'Forced to Kiss Severed Head'*
<https://balkaninsight.com/2016/06/09/witnesses-recall-abuse-by-mujahedeen-fighters-06-09-2016/>
приступљено 26. новембра 2024.

- Бугарел, Гзавије. Xavier Bougarel. 2017. *Islam and Nationhood in Bosnia and Herzegovina. Surviving Empires*, London: Bloomsbury (Kindle).
- Величковић, Ненад. 1998. *Коначари*. Београд: Стубови културе.
- Величковић, Ненад. 2020. „The Serbian discourse on Ivo Andrić: some traces of a collective trauma“, Y. Drosihn, I. Jandl, E. Kowollik (ur.): *Trauma – Generationen – Erzählen*, Berlin: Frank & Timme.
- Величковић, Ненад. 2022. „Српски дискурс о Андрићу“, *Ријеч и смисао* 6.
- Величковић, Ненад. 2024. *Караказанцилук. Српски национализам у књижевној кријици о гјелима њисаца из Босне и Херцеговине*, Травник: Драм радости.
- Волш, Ричард. 1997. Richard Walsh: ‘Who is the Narrator?’, *Poetics Today* 18.4 (1997) 495–513.
- Еко, Умберто. Umberto Eco. 1995. „Ur-Fascism“, *The New York Review of Books*, June 22, 1995.
- Еко, Умберто. 1998. Umberto Eco: *Six Walks in the Fictional Woods*, Cambridge MA / London: Harvard University Press.
- Изер, Волфганг. 1980. Wolfgang Iser: *The Act of Reading. A Theory of Aesthetic Response*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Каказ, Енвер. 2004. *Бошњачки роман XX вијека*, Загреб и Сарајево: Зоро.
- Каказ, Енвер. 2010. „Јули је најокрутнији мјесец“, портал *Радио Слободна Европа*, https://www.slobodnaevropa.org/a/dnevnik_enver_kazaz_knjizevnik/2101740.html приступљено 1. децембра 2024.
- Каказ, Енвер. 2012. *Субверзивне њоеџике*, Загреб и Сарајево: Synopsis.
- Кецмановић, Владимир. 2008. *Тој је дио врео*, Београд: Via print.

- Кољевић, Никола. 1982. *На Дрини ћурија Иве Андрића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кољевић, Никола. 1995. *Андрићево ремек-дело*, Бања Лука: Глас српски.
- Кољевић, Никола. 2012. *Шексѿир ѿраићар. Андрићево ремек-дело*, Бања Лука и Београд: Академија наука и умјетности Републике Српске и Службени гласник.
- Кон, Дорит. 1999. Dorrit Cohn: *The Distinction of Fiction*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Марголин, Ури. 2009. Uri Margolin: „Narrator“, P. Hühn, J. Pier, W. Schmid, J. Schönert (ur.), *Handbook of Narratology*, Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Милатовић, Вук. 1996. *Књижевно дело Иве Андрића у насћави*, Београд: Завод за уџбенике.
- Милутиновић, Зоран. 1999. „Moral Imperatives and Political Interests: Kosovo“, *Serbian Studies*, 13.1 (1999).
- Милутиновић, Зоран. 2009. „Одговор А. Хемону после 10 година“, портал *Пеићаник*.
<https://pescanik.net/odgovor-a-hemonu-posle-10-godina/>
приступљено 1. децембра 2024.
- Милутиновић, Зоран. 2018. *Бићка за ѿрошлости. Иво Андрић и бошњачки национализам*, Београд: Геопоетика.
- Милутиновић, Зоран. 2022. *Фанѿом у библиоићеи*. Београд: Геопоетика.
- Милутиновић, Зоран. 2023а. „Мали прилог размишљању о академском шарлатанству“, *Лейоиис Майиће срѿске* 512.3 (2023).
- Милутиновић, Зоран. 2023б. *Преболевање Евроѿе*. Београд: Геопоетика.
- Мол, Никола. 2015. Nikolas Moll: *Између сјећања, ѿорицања и заборава – ѿри сѿудије случаја о кулћури сјећања у БиХ 20 ѿгодина након раића*, Сарајево: Friedrich-Ebert-Stiftung.

- Мишић, Зоран. 1976. „Шта је то косовско опредељење. Одговор на једно питање Марка Ристића“, у *Криџика њесничкој искусива*. Београд: Српска књижевна задруга.
- „Ненад Величковић: Језик је једно од најважнијих оружја национализма“, портал *Бука*, <https://6yka.com/intervju/nenad-velickovic-jezik-je-jedno-od-najvaznih-oruzja-nacionalizma/> приступљено 1. децембра 2024.
- „Ненад Величковић објавио књигу године“, портал *Слободна Босна* https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/359999/nenad_velickovic_objavio_knjigu_godine_karakazandziluk_pokazuje_da_se_knjizevnost_ne_moze_chitati_samo_u_nacionalnim_okvirima.html приступљено 27. новембра 2024.
- „Оптужница против Фикрета Превљака“, портал *RT Balkan* <https://rt.rs/srbija-i-balkan/124665-optuznica-srpske-zrtve-hrasnica-sarajevo/> приступљено 3. јануара 2025.
- Пасмор, Кевин. 2014. Kevin Passmor: *Fascism*, Oxford: Oxford University Press.
- Пејановић, Мирко. 2004. *Through Bosnian Eyes: The Political Memoirs of a Bosnian Serb*, West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- Пековић, Ратко и Слободан Кљакић. 2012. *Анијажовани Ангрић 1944–1954*, Београд: Службени гласник.
- Рид, Џејмс. 2000. James J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire. Prelude to Collapse 1839-1878*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Ричардсон, Брајан. 2006. Brian Richardson: *Unnatural Voices. Extreme Narration in Modern and Contemporary Fiction*, Columbus: The Ohio State University Press.
- Секулић, Исидора. 1966. *Служба*. Нови Сад: Матица српска.

- „Стварно стање у БиХ се види у болницама – Енвер Казаз у контри са Драганом Марковином“, портал *Ослобођење*,
<https://www.youtube.com/watch?v=3esQFl2YtlQ> . приступљено 9. новембра 2024.
- Хемон, Александар. 2009. „Опозиција и геноцид“, портал *Пеишчаник*.
<https://pescanik.net/opozicija-i-genocid/> приступљено 13. новембра 2024.
- Женет, Жерар. 1983. *Gérard Genette: Narrative Discourse. An Essay in Method*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Женет, Жерар. 1990. *Gérard Genette: Narrative Discourse Revisited*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Шаботић, Дамир. 2019. „Кап из суве дреновине“, портал *Пеишчаник*.
<https://pescanik.net/kap-iz-suve-drenovine/>. приступљено 1. децембра 2024.

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Зоран Милутиновић је професор јужнословенске књижевности и модерне књижевне теорије на Универзитетском колеџу Лондон (UCL) и члан европске академије наука *Academia Europaea*. Аутор је седам књига, од којих је најновија *When Criticism Goes to War: Njegoš, Andrić and their Detractors* (2025).

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

А

Андрић, Иво 7, 23, 36, 37, 41,
47–55, 57–78, 81–94, 96, 107
Аралица, Стојан 44

Б

Бал, Мике 103
Башагић, Сафвет-бег 32
Бегановић, Давор 56, 76, 95, 96, 107
Бер, Марк Дејвид 107
Бергхолц, Макс (Max Bergholz)
53, 107
Богдановић, Богдан 48
Богдановић, Милан 47–49
Богдановић, Милан-Мефаил 48
Босвел, Џејмс (James Boswell)
50, 107
Бретон, Андре (André Breton) 61
Брка, Амир 107
Бугарел, Гзавије (Xavier
Bougarel) 55, 95, 108

В

Вајт, Хејден (Hayden V. White)
87, 91, 92, 94
Величковић, Ненад 7–23, 25–29,
31, 33–38, 40–43, 45–53,
55–59, 62–77, 79, 81–106,
108, 110
Волш, Ричард (Richard, Walsh)
99–101, 103, 108

Вујичић, Гојко 97
Вучковић, Радован 31

Д

Дедијер, Владимир 47
Делић, Расим 96
Дониа, Роберт 95
Дураковић, Есад 41, 88
Дурковић, Ферида 10, 35

Ђ

Ђорђевић, Мирко 46

Е

Еко, Умберто (Umberto Eco) 17,
37–39, 104–106, 108

Ж

Женет, Жерар (Gérard, Genette)
103, 104, 111

З

Зулфикарпашић, Адил 56, 75, 87

И

Изер, Волфганг (Wolfgang, Iser)
105, 108
Изетбеговић, Алија 27
Илић, Саша 46, 76, 78, 85
Имамовић, Мустафа 71

- Ј
 Јелчић, Дубравко 88
 Јерков, Александар 7, 76
 Јовановић, Ђорђе 47
- К
 Казаз, Енвер 43–45, 56, 57, 71, 72, 74, 75, 81, 82, 108, 111
 Караџић, Вук Стефановић 58, 59
 Кафка, Франц 99
 Кеџмановић, Владимир 8, 15, 16, 18, 19, 23–25, 27–30, 34–37, 41, 51, 52, 68, 74, 78, 108
 Киш, Данило 17, 49
 Клајн, Иван 86
 Кљакић, Слободан 54
 Кључанин, Зилхад 42–45
 Коволик, Ева (Eva Kowollik) 83, 84, 90
 Колоња, Марио 69
 Кољевић, Никола 50–59, 62, 63, 74, 109
 Кон, Дорит (Dorrit, Cohn) 99, 109
 Контантиновић, Зоран 47
 Кодрић, Сањин 75
 Кочић, Петар 42, 46, 47, 77
 Курспахић, Нермина 10, 11, 36
 Куртовић, Тодор 42, 66, 87
 Куртовић, Шукрија 88
- Л
 Лазаревић, Бранко 59
 Лаловић, Раде 87
 Леви, Примо 65, 91, 92
 Летић, Бранко 10, 12, 13
 Лешић, Зденко 37, 77
 Ловреновић, Иван 88
 Лубарда, Војислав 41–45, 77
- М
 Ман, Томас (Thomas Mann) 99, 100
 Марголин, Ури (Uri, Margolin) 15, 109
 Марковина, Драган 81
 Мартенс, Михаел (Michael Martens) 88
 Махмуљин, Сакиб 97
 Махмутџехајић, Русмир 35, 37, 56, 63, 75, 87, 89, 95, 96, 98
 Милатовић, Вук 50, 59, 63, 65, 66, 74, 77, 109
 Милошевић, Слободан 16, 7, 21
 Милутинови, Сима Сарајлија 61
 Милутиновић, Зоран 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 30, 31, 34, 41, 47, 49, 52–58, 64, 65, 67, 73, 76, 82, 85, 87–91, 95, 97, 109
 Миљковић, Бранко 61
 Михаиловић, Дража 73
 Мишић, Зоран 61, 62, 110
 Мол, Никола (Nikolas Moll) 32, 109
 Мулалић, Мустафа 88
- Н
 Недић, Милан 73
- Њ
 Његош, Петар II Петровић 58–61, 70
- О
 Омерика, Армина 95
- П
 Палавестра, Предраг 50, 68–72, 74, 83, 86
 Пасмор, Кевин (Kevin, Passmor) 38, 39, 110
 Пејановић, Мирко 31, 110
 Пековић, Ратко 54, 110
 Перица, Вјекослава 95
 Перишић, Игор 7, 76

- Перовић, Латинка 63, 89
 Попа, Васко 61
 Поповић, Стерија 61
 Потребих, Милан 82
 Превљак, Фикрет 31, 110
 Принцип, Гаврило 18
 Пруст, Марсел (Marcel Proust) 13
- Р
- Ракић, Милан 61
 Рид, Џејмс (James J. Reid) 110
 Ричардсон, Брајан (Brian Richardson) 101, 110
- С
- Самац, Миодраг 97
 Секулић, Исидора 49, 50, 61, 110
 Симовић, Љубомир 61
- Т
- Токача, Мирсад 96
 Тошовић, Бранко 45, 78
- Ћ
- Ћопић, Бранко 42, 45–47, 77
 Ћосић, Добрица 44
- Ф
- Фердинанд, Франц (Franz Ferdinand von Österreich-Este) 18
 Филандра, Шаћир 95
 Филиповић, Мухамед 33, 75, 87
- Х
- Хемон, Александар 30, 31, 111
 Хитлер, Адолф (Adolf Hitler) 37, 73, 98
- Ц
- Цимерман, Ворен (Warren Zimmermann) 27
- Ч
- Ченгић, Ламија 84
- Џ
- Џаџић, Петар 47
 Џојс, Џејмс (James Joyce) 101
 Џонсон, Самјуел (Samuel Johnson) 49, 50
- Ш
- Шаботић, Дамир 56, 76, 82, 88, 89, 95, 97, 98, 111
 Шиндлер, Џон (Schindler John) 95, 97
 Шипка, Милан 86

АНДРИЋЕВА БИБЛИОТЕКА

Књига 6

Зоран Милутиновић
О НЕДОСТАТКУ ВОЉЕ И ЗНАЊА

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
проф. др Душко Певуља

* * *

Издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

За издавача
Емир Кустурица, директор

Лектура и коректура
Желидраг Никчевић

Прелом текста
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
100

ISBN 978-99976-89-43-6

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

821.163.41.09 Величковић Н.
82.09:172

МИЛУТИНОВИЋ, Зоран, 1962-

О недостатку воље и знања : Ненад Величковић и
бошњачки национализам / Зоран Милутиновић. - Вишеград
: Андрићев институт, 2025 (Београд : Белпак). - 117 стр. ; 20
см. - (Андрићева библиотека ; књ. 6)

Белешка о писцу: стр. 113. - Прилози: стр. 99-106. - Тираж
100. - Напомене уз текст. - Библиографија: стр. 107-112. -
Регистар.

ISBN 978-99976-89-43-6

COBISS.RS-ID 143262977

